

О.А.ОРТИҚОВ

**БАНКЛАРАРО
РАҚОБАТ ШАРОИТИДА БАНК
ХИЗМАТЛАРИ ВА УЛАРНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
ЙЎЛЛАРИ**

ТОШКЕНТ

558.3
0-75

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

О.А.ОРТИҚОВ

**БАНКЛАРАРО РАҚОБАТ ШАРОИТИДА
БАНК ХИЗМАТЛАРИ ВА УЛАРНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ**

(Монография)

402231

32

ТОШКЕНТ – 2015

УЎК: 336.71
КБК 65.262.1
О-75

**О-75   О.А.Ортиқов. Банклараро рақобат шароитида банк
хизматлари ва уларни такомиллаштириш йўллари.
(Монография). –Т.: «Fan va texnologiya», 2015, 140 стр.**

ISBN 978–9943–998–89–6

Мазкур монографияда банклараро рақобат шароитида банк хизматларининг мазмуни, миқозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг таркиби ва тузилиши, банк хизматларининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари кенг ўрганилган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган хизматлар таҳлил этилган ва уларнинг ўзгариш тенденциялари баҳоланган. Ривожланган давлатларда банк хизматлари тараққиёти таҳлил этилган ва улардан Ўзбекистон банклари амалиётида ижодий фойдаланиш йўналишлари ишлаб чиқилган.

Ушбу монография Давлат илмий техника дастурининг ЁА-ОТ-1-92638 ЁА2-7 «Ўзбекистонда макроиқтисодийнинг ривожланиш тенденцияларини моделлаштириш ва прогнозлашнинг услубий-амалий асосларини такомиллаштириш» номли ёшлар инновацион тадқиқот лойиҳаси доирасида бажарилган.

Монография иқтисодий йўналишда таълим олаётган талабалар, магистрантлар, тадқиқотчилар ва мутахассис амалиётчиларга тавсия этилган.

**УЎК: 336.71
КБК 65.262.1**

Тақризчилар:

Ф.И.Мирзаев – иқтисод фанлари доктори, Банк-молия академияси.

Т.Корашев – иқтисод фанлари номзоди, профессор ТМИ. «Банк ҳисоби ва аудит» кафедраси.

***Монография Тошкент давлат иқтисодий университети
илмий Кенгашининг 2015 йил 30 августдаги йигилиши қарори билан
чоп этилди.***

ISBN 978–9943–998–89–6

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2015.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан аҳолига ва хўжалик юритувчи субъектларга кўрсатилаётган хизматлар миқдор ва сифат кўрсаткичлари жиҳатидан халқаро банк амалиёти андозалари талабларига жавоб бериши муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатда банклараро рақобат муҳити тўлиқ шаклланмаганлиги мижозларга кўрсатилаётган хизматларнинг тури ва сифатини оширишга салбий таъсир қилмоқда.

Тижорат банклари томонидан очилаётган ҳужжатлаштирилган аккредитивларнинг 90 фоиздан ортиқ қисми таъминланган аккредитивлардан иборат эканлиги, ҳисоб-китоб чекларининг мавжуд эмаслиги, соф инкассо воситасидаги тўловлар амалиётининг шакллантирилмаганлиги республикамиз тижорат банкларида ҳисоб-китоб хизматининг ривожланмаганлигидан далолат беради. Юқорида келтирилган муаммолар тижорат банклари томонидан мижозларга кўрсатилаётган хизматларни такомиллаштиришни ва алоҳида илмий тадқиқот сифатида ўрганишни талаб қилади.

Иктисодиётни эркинлаштириш босқичида Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида кўрсатилаётган хизматларни такомиллаштиришнинг долзарб муаммо эканлиги ва уларни ҳал қилиш йўллари ишлаб чиқишнинг зарурлиги, иктисодий адабиётда банклараро рақобат муҳити тўла шаклланмаган шароитда банк хизматлари мажмуининг таҳлили мазкур монографияда баён этилади.

Мазкур монографиянинг аҳамияти шундаки, илмий хулосалар ва амалий тавсиялар банк хизматларини такомиллаштиришни чуқур тадқиқ этишга бағишланган келгусидаги махсус илмий-тадқиқот ишларида фойдаланиш мумкин. Шунингдек, амалий аҳамияти илмий тақлифлар ва амалий тавсияларни республикамиз тижорат банкларида банк хизматларини такомиллаштиришга қаратилган чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқишда қўлланилиши мумкинлиги билан изоҳланади.

---

1 БОБ. БАНКЛАРАРО РАҚОБАТ ШАРОИТИДА МИЖОЗЛАРГА КЎРСАТИЛАДИГАН БАНК ХИЗМАТЛАРИНИНГ ТАШКИЛИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Банк фаолиятининг эркинлашуви шароитида банклараро рақобат курашининг зарурлиги ва моҳияти

Республикаимиз банклари фаолиятининг ривожланиши, унинг эркинлашуви иктисодий рақобат муҳитини шакллантириш жараёнига ҳамоҳанг ҳолда давом этмоқда. Иктисодиётни модернизациялаш шароитида рақобат объектив зарурият бўлиб, унинг ривожланишини таъминловчи асос ҳисобланади.

Рақобат иктисодий тараққиётнинг асоси ҳисобланар экан, банклараро рақобат ҳам пировард натижада иктисодиётга ижобий таъсир кўрсатади. «Рақобат – бозорнинг асосий шарти, айтиш мумкинки унинг қонунидир»¹. Шундай экан банклараро рақобат ҳам бозор иктисодиёти шароитида объектив зарурият ҳисобланади.

«Рақобат – бозор иктисодиёти иштирокчиларининг ўз манфаатларини юзага чиқариш учун бир-бири билан кураши, уларнинг ўзаро беллашувидир»². Иктисодчи олимларимизнинг юқоридаги таърифидан кўришиб турибдики, рақобат авваламбор ўз манфатини юзага чиқариш учун курашдир. Банклараро рақобат ҳам ҳар бир банк томонидан ўз манфаатларини юзага чиқариш учун яъни фойда олиш учун курашдан иборатдир. Шундай экан, банклараро рақобат авваламбор миждоз учун курашдан иборат бўлади. Қайси банкнинг миждозлари кўп ва обрўли бўлса, ўша банкнинг ўз манфаатларини юзага чиқариш имкониятлари юқоридир.

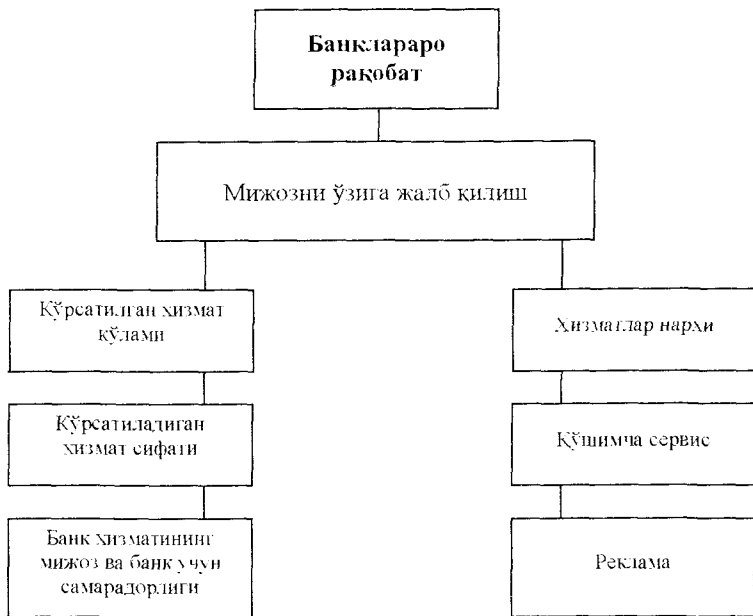
Миждоз учун кураш ва унга таъсир этувчи омилларни қуйидаги расмда кўришимиз мумкин.

Юқоридаги чизмадан кўришиб турибдики, миждозларни ўзига жалб этиш банклар томонидан кўрсатиладиган банк хизматларининг қўлами, сифати ва баҳосига унинг банк ва миждоз учун самарадорлигига қўшимча сервис ҳамда рекламага боғлиқдир.

---

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. Тошкент, Ўзбекистон, 2000. 27-б.

² Ёлмасов А., Ваҳобов А. Иктисодиёт назарияси. Тошкент: Шарқ 2006. 223-б.

1.1-расм. Мижоз учун кураш ва унга таъсир этувчи омиллар³

Бугунги кунда банк фаолиятини эркинлаштириш шароитида банклараро рақобатнинг кучайиши ва унинг такомиллашуви заруриятга айланиб бормокда. Банк фаолиятида рақобатнинг бир неча тури бўлиб, ҳар бири банкнинг инновацион эҳтиёжини ривожлантиришга ва янги банк хизматларини киритишда ўз хиссасини қўшади. Банк маҳсулотларининг рақобатбардошлиги ҳақида гап кетганда, биз унинг инновацион характерини тушунамиз. Маҳаллий молия бозорларида бугунги кунда бозорнинг ҳар бир катнашчисига катта талаблар қўйилмокда, талабларда рақобатнинг барча турлари қўлланилади. Булар қуйидагилардир: 1. Функционал. 2. Кўринишли. 3. Предметли. 4. Аралаш.⁴

Функционал рақобатнинг пайдо бўлиш сабаби шундаки, ҳар қандай молиявий хизматга бўлган эҳтиёжни кўп йўллар билан қониқтириш мумкин. Масалан, корхонанинг моддий талабларини

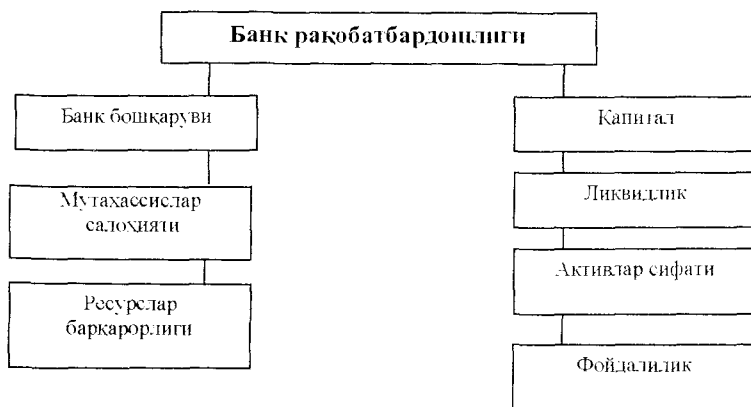
³ Муаддиф гомонидан тузилган.

⁴ Усоекин В.М. Современные коммерческие банки. Управление и операции. Москва: 2001. С-35

кондириш учун (бизнес-режа бўйича) кредит, инвестиция, ссуда ва заёмлар олинади. Баъзи хизматлар муҳим параметрлар билан фарқ қилади ва кўринишли рақобат пайдо бўлади. Масалан, минимал ёки максимал депозит миқдори ва муддати билан. Мижозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг сифати асосида рақобатнинг предметли кўриниши юзага келади. Масалан, ахборотни ишончли химоялаш, банк ўзининг ишончлилиги, операцияларнинг тезлиги ва ходимларнинг тезкорлиги ва малакаси.

Банклараро рақобат қураши шароитида рақобатбардошлик муҳим аҳамият касб этади. «Рақобатбардошлик – бу рақобатга чидамли бўлиш, унда ғолиб келиш қобилиятига эга бўлишдир»⁵.

Банклараро рақобат қурашида банкларнинг рақобатбардошлигига таъсир этувчи омилларни қуйидаги чизмада кўриш мумкин.

1.2-расм. Банкларнинг рақобатбардошлигига таъсир этувчи омиллар⁶

Банк бошқаруви ва мутахассислар салоҳияти инсон факторини ташкил этади. Банк капиталининг старлилиги ва сифати ҳамда банкнинг ликвидлиги унинг барқарор фаолиятидан далолат беради ва мижозлар ишончига сабаб бўлади. Ресурслар барқарорлиги, активлар сифати ишончли фаолият замиридир. Фойдалилик кўрсаткичлари банк акционерлари кўзлаган асосий мақсад ҳисобланади.

⁵ Ёлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодий назарияси. Тошкент: Шарқ, 2006. 244-б.

⁶ Муаллиф томонидан тузилган.

Банк фаолиятида ракобатнинг характери бозор характери билан белгиланади. Катта шаҳарларда ва саноати ривожланган ҳудудларда кўп банклар, банк бўлимлари ва филиаллари мавжуд бўлиб, у ерда мижозларнинг бозор қонуни бўйича ракобат ривожланади. Республикадаги кичик шаҳарларда ва қишлоқ жойларда банк хизматларига бўлган талаб асосан минибанклар ва кредит уюшмалари орқали қондирилмоқда. Аммо, бундай ҳудудларда банк инфратузилмасининг ривожланмаганлиги, алоқа тизимидаги узиллишлар банк хизматларини тўлақонли равишда амалга оширилишига тўсик бўлмоқда. Бу эса ўз навбатида мижозлар томонидан банк хизматлари учун тўланадиган тўловларни юқори даражада бўлишига олиб келмоқда.

Корхоналарнинг суёт тadbиркорлик фаолияти банклар кредит портфели диверсификациясини чегаралаб қўйди. 1988 йилги банк ислохоти бўйича банкларнинг тармоқлар бўйича ихтисослашувига олиб келди, бу эса ўз навбатида фаолиятининг бир соҳасига йўналтирилишига олиб келди. (қурилиш, халқаро, қишлоқ хўжалиги ва ҳоказо). Кейинги ислохотлар бўйича банклар универсаллашuvi кўллаб-қувватланди, бу эса ўз навбатида кредит портфелларини ҳар хил йўналишларда ташкил этиш имконини берди. Иктисодиётнинг инкирози банкирларга янги ҳисоб-варақлар очишга йўл қўймади, шунинг учун корхоналарни кредитланиш зарурияти қисқариб борди. Бундан ташқари ҳаракатдаги йўриқ-номалар бўйича мижозлар ҳисоб-варақларини миллий валютада битта банкда очиши мўмкин эди, бу эса ракобатнинг ривожланишига тўсқинлик қилди.

Шундай қилиб, тadbиркорлар банкларга ёки уларнинг филиалларига мўтлақо қарамлиги то улардан удабурунлари ўз «чўнтак» банкни яратмаганига қадар давом этди. Кейинги банк ислохотлари умуммиллий банкларнинг синишига олиб келди ва маҳаллий филиаллар мўстақил банк бўлиб қолдилар. Хуллас, иктисодиётнинг бир тармоғини моддий таъминловчи банклар ҳудуд иктисодиётининг бир тармоғини таъминловчи банкларга айланиб қолди.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар банклар томонидан энг фаол хизмат тури кредит беришни диверсификациялаш жараёнини чегаралаб қўйди.

Сеуда фаолиятининг диверсификациясини қуйидаги 4 та омил тўсиклик килди:⁷

- Иктисодий сусайиш;
- Банклар хақидаги маълумотларнинг тўлик ва ошқора эмаслиги;

- Кўпгина тадбиркорларнинг сармоя лойиҳаларининг чегараланганлиги;

- Ракобатнинг пасайиши.

Бизга маълумки, банк фаолиятидаги ўзгаришлар исталган йўналиш ёки омилларга ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

- Асосий тармоқдаги ўзгариш: иш фаолиятининг характери ва даражаси, ҳуқуқий йўналиш, мулкчилик шакли, молиялаштириш манбалари ва шартлари, халқаро операциялар ва уларнинг таъсири, диверсификация, бирлашиш, қўшма корхоналар;

- Иш ва фаолиятдаги ўзгаришлар – маҳсулотнинг хилма-хиллиги ва кўрсатиладиган хизматлар йиғиндиси, янги бозорлар, харидор ва товар етказиб берувчилар;

- Қўлланилаётган технологиялардаги ўзгаришлар – жиҳоз, меҳнат қуроли, материаллар ва энергия, технологик жараёнлар, девонхона техникаси;

- Бошқарув жараёнидаги ўзгаришлар – ишни ташкил этиш, иш жараёнлари, қарор қабул қилиш ва бошқариш жараёнлари, ахборот тизимлари;

- Фаолиятни ташкил этиш маданиятидаги ўзгаришлар – кадриятлар, анъаналар, норасмий алоқалар, асос ва жараёнлар, бошқарув услуби;

- Кишилардаги ўзгаришлар – раҳбарият ва хизматчи ходимлар, уларнинг лаёқати, алоқаси, ҳулқи ва ишдаги самарадорлиги;

- Фаолиятни ташкил этишдаги иш самарадорлигининг ўзгариши – молиявий, иктисодий, ижтимоий кўрсаткичлар, ташкилотнинг атроф-муҳит билан қай тарзда боғлиқлиги ва ўз ишларини бажариши ва янги имкониятлардан фойдаланиши;

- Ташкилотнинг иш доираси ва жамиятдаги обрўсининг ўзгариши.

---

⁷ Луцев Н.Н., Москвин В.А. Анализ качества функционирования коммерческого банка. // Банковское дело – 2001. №12

Рақобатнинг зарурлиги банк фаолиятининг барча йўналишларида мукамал сиёсатнинг мавжудлигини тақозо этади.

Банк фаолиятининг асосий қисмини кредит операциялари ташкил этишлигини инобатга олган ҳолда, биз қуйида банкнинг рақобатбардошлилигини мустаҳкамлаш учун унинг кредит сиёсатининг айрим жиҳатларига эътибор қаратмоқчимиз.

Ҳар бир банк сиёсий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда ўз кредит сиёсатини шакллантириши фаолиятнинг муҳим томони ҳисобланади. Бу кредитларни бошқаришнинг асоси ҳисобланади. Шунинг учун, бизнинг фикримизча банк кредит сиёсатининг мазмуни қуйидагилардан иборат бўлмоғи лозим:

- Банк кредит портфелини аниқлаш ва шакллантириш (кредит турлари, сўндириш муддатлари, миқдори ва сифати):

- Банк Кенгашининг кредит фаолияти учун жавоб берадиган шахслар юқланган ваколатлар рўйхати (кредит суммалари ва турлари бўйича) :

- Банк кредит хизмати ҳуқуқларини тақсимлаш ва ахборот тақдим этиш бўйича мажбуриятлар;

- Кредит аризалари бўйича текшириш, баҳолаш ва қарор чиқариш тизими баёни;

- Кредит аризасига илова қилинадиган зарурий ҳужжатлар ва кредит ишида албатта сақланадиган ҳужжатлар рўйхати (қарздор молиявий ҳисоботи, кредит шартномаси , гаров, қафолат ҳақида шартнома ва ҳоказолар):

- Кредит ишлари сақланиши ва текширилиши учун ким жавобгарлиги, ким ва қандай ҳолатда уларни олиш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисидаги маълумотлар;

- Кредит таъминотини қабул қилиш, баҳолаш ва амалга оширишнинг асосий қондалари;

- Барча кредит сифатини белгилайдиган меъёрлар баёни;

- Энг юқори кредитлаш миқдорини белгилаш ва кўрсатиб ўтиш (яъни кредитлар ва банк ялпи активларининг энг юқори нисбати);

- Банк хизмат кўрсатадиган минтақа, кредит қўйилмаларининг асосий қисми жорий этиладиган тармоқ, иқтисодиёт соҳаси ёки сектори;

- Муаммоли кредитлар ташхиси ва таҳлили, бунда муаммоларни қандай ҳал этилиши эҳтимоллари кўрсатилади.

Кредит сиёсати малакали тузилиб, раҳбаридан тортиб операторгача барча даражаларда меъёردа амалга оширилса, бу банк раҳбариятига тўғри қарорлар чиқариш, ортиқча хатардан ҳалос бўлиш, кредитлаштиришни тўғри баҳолаш имконини беради. Шу билан бир вақтда кредит сиёсати, сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий шартларни ҳисобга олган ҳолда анча юмшоқ бўлиши жоиз.

Тижорат банкларининг кредит ажратишдаги асосий вазифаси - омонатчиларнинг пулларини кимга ишониб топшириш мумкинлигини ҳал этишдан иборат. Бу фаолият ўта муҳим ва ўта таъсирчан жараён бўлиб, уни муваффақиятли амалга ошириш сармоя тузилмасидаги леверажни жиддий ошириш имконини беради. Банк кредитларни қачон, кимга ва қандай шартларда беришини аниқ белгилаб олиши шарт.

Банк иши – қўтилмаганда оғир ҳолатга тушиб қолиши мумкин бўлган фаолият турларидан биридир. Шунинг учун кредитлар, депозитлар ва бошқа мажбуриятлар ҳамда ўз маблағлари ўртасида мақбул мувозанатни саклаш банкнинг энг муҳим мақсадларидан биридир. Оқилона кредит сиёсати банк кредит портфели сифатининг ошишига олиб келади. Тегишли равишда кредит сиёсатининг мақсади ҳуқуқий тартибга солиш диапазони, маблағ олиш имконияти, энг юқори хатар даражаси, ссуда портфели баланси ва муддатлар бўйича мажбуриятлар ва активлар тузилмасини ҳисобга олиши керак. Кредит сиёсатининг асосий йўналишлари банк Кенгаши томонидан белгиланади. Йиллик кредит билан боғлиқ бўлган фаолият Кенгаш томонидан қабул қилинган ушбу кредит сиёсатига мос ва ҳос равишда олиб борилишини тақозо этади.

Банк мураккаб ва мунтазам ўзгариб турадиган иқтисодий шароитларда, аввал ҳеч қачон дуч келинмаган ёки тўлиқ ҳал этилмаган вазифалар (масалан, хатар концепциясини ишлаб чиқиш ва ссудалар бўйича эҳтимолий зарарларни кўра билиш, кредитлар жамланиши ҳисобини юритиш ва иқтисодий шароитнинг қарздорлар даромадларига канчалик таъсирини аниқлаш) олдидан қўндаланг турганида ушбуларни оқилона ҳал қилишда кредит сиёсатининг ўрни айниқса муҳимдир. Кредит сиёсатини ишлаб чиқиш фойда олиш ва самарали иш юритиш ҳолати сакланган ҳолда, бозор эҳтиёжлари қондириладиган энг юқори хатар даражасини аниқлашни тақозо этади. Кредит сиёсати банкнинг ўзига ҳос «кредит тили»ни

яратади. Бу банк фаолияти ёмонлашганда ҳамда кредит ваколатлари ва мажбуриятлари ўзгарганда ҳуқуқни сақлаб қолиш учун катта аҳамиятга эга. Катъий сиёсат асосида яратилган кредит тили банк умумий кредит сиёсатининг ривожланиши учун замин яратади.

Маъсулиятли шахслар кредит сиёсати билан танишишлари ҳамда унга тўлиқ мувофиқ равишда ишлашлари шарт. Кредитларни танлаб, тасдиқланганида ва ҳатто берилганидан кейин ҳам кредит сиёсати талабларига катъий риоя этиш зарур. Кредит сиёсатида ҳар қандай четланиш тўлиқ ҳужжатлантирилиши, асосланиши ва истиснолар тусига эга бўлиши шарт. Шу тарика кредит сиёсатини катъий ва батафсил ишлаб чиқиш ҳар қандай банк учун катта аҳамият касб этади, у кредитлаш тадбирлари мазмунини аёнлаштиради. Бу тадбирларни амалга оширадиган ходимлар мажбуриятларини белгилаб беради. Кредит сиёсати қодаларига риоя этиш банкнинг асосий мақсадларини амалга оширадиган ходимлар мажбуриятларни белгилаб беради. Кредит сиёсати қодаларига риоя этиш банкнинг кучли ракобат муҳитида асосий мақсадлари: фойда олишни таъминлаш, хатарларни бошқариш, банк меъёрларига риоя этишга эришиш имконини беради.

Ўзбекистондаги тижорат банклари кредит сиёсатини белгилайдиган иктисодий, ҳуқуқий ва амалий маълумотларга тўлиқ эгадир. Объектив маълумотларга асосланган, банк Кенгаши томонидан ҳар томонлама таҳлил қилиб тасдиқланган кредит сиёсати барча банкларимизда ҳар йили шакллантирилади. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги, энг муҳими - барча даражаларда ишлаб чиқилган сиёсатга риоя этиш банк ссуда портфелини сифатли бошқариш учун асос бўлади. Бу эса ўз навбатида, унинг қарздорлари ва акциядорлари фойдасини кўпайтиради ва фаровонлигини оширади. Замонавий иктисодий муҳит тижорат банклари фаолиятида мавжуд муаммоларнинг олдини олиб, мамлакатимизда банк ишининг самарадорлигини ошириш асосида халқаро банк амалиётига мос келувчи банк тизимини яратишни такозо қилади. Мустақил Республикаимизда банклар фаолиятини жаҳон амалиётида қабул қилинган умумий тамойилларга мослаштириб боришга катта эътибор берилмоқда. Биринчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясида (14 апрель 1999 й.)ги маърузасида Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек «... бозор инфратузилмасини ривожлантириш, молия ва банк тизими фаолиятини такомиллаштириш зарур. Кенг тармоқли бозор инфратузилмаси

кредит ва молия муассасалари ... шакллантирилмас экан, улар тўла куч билан ишламас экан, биз иқтисодийетимизни очик эркин, энг мухими, самарали, қисқа қилиб айтганда, хақиқий бозор иқтисодийетига айлантира олмаймиз»⁸.

Режали иқтисодийетдан эркин иқтисодийетга ўтиш республика тижорат банкларида етарли ресурс маблағлар бўлишини, мавжуд маблағларни энг кам риск асосида жойлаштириб юқори даромад олиш имкониятига эга бўлишни кўзда тутди. Юқори даромад олиш эса ўз навбатида банklar олиб борадиган операцияларнинг рисклик даражасини оширади, чунки банklar асосан четдан жалб қилинган ресурслар билан ишлайдилар, улар бир томондан ўз акциядорлари олдида жавобгар бўлсалар, иккинчи томондан, ўз маблағларини ишониб топширган ва банк хизматларидан фойдаланаётган миқозлар ва кредиторлари олдида мажбуриятга эгадирлар.

Шунинг учун банк амалиётида улар фаолиятининг самардорлигига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатувчи рискнинг иқтисодий катэгория сифатида моҳиятини очиб бериш, маркетинг турларини ўрганиш, рискни олдиндан кўра билиш, уни камайтириш чораларини ишлаб чиқиш, тижорат банklarининг кредит портфелини диверсификациялаш каби муаммолар республика тижорат банклари фаолиятида мавжуд ва ўрганилмаган долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Банklarаро рақобат муҳитига баҳо бериш учун дастлаб йирик тижорат банklarининг миллий суда капиталлари бозоридаги салмоғи, йирик тижорат банklarининг банк тизими умумий капиталдаги улуши аниқланади.

Халқаро амалиётда банklarаро бозордаги рақобат муҳитини баҳолашда Бозор концентрацияси коэффиценти (БКК) кўрсаткичидан кенг фойдаланилади. Ушбу коэффицентнинг норматив даражаси 35 фоизни ташкил қилади. Мазкур коэффицент қуйидаги методика орқали аниқланади:

мамлакатдаги 3 та йирик банк томонидан
кўрсатиладиган хизматлар тури

БКК= $\frac{\text{ушбу хизмат турининг жами тижорат банklarидаги}}{\text{улдуши}} \times 100\%$

Ушбу методика ҳар бир хизмат тури бўйича банklarаро рақобатни баҳолаш имконини беради. Мамлакатдаги учта йирик

⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломокда. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. 28-б.

тижорат банкларининг маълум хизмат тури бўйича банклараро бозордаги салмоғи 35 фоиздан ошмаслиги мамлакатдаги банклараро рақобат муҳити соғлом ва нормал эканлигини кўрсатади.

АҚШ ва Германияда БККни 20 фоиздан паст эканлиги кузатилмоқда. Лекин Австралия, Бельгия, Франция, Голландия ва Швецияда ушбу коэффициентнинг амалдаги даражаси 35 фоиздан юкори бўлиб, банк ресурсларининг йирик банкларда марказлашиш даражаси юкори эканлигидан далолат беради⁹.

Ўзбекистон Республикасида 2015 йил 1 январь ҳолатига тижорат банклари капитали бўйича БККнинг ҳақиқатдаги даражаси 44,1 фоизни ташкил қилди.

$$\text{БКК} = \frac{1012,6+801,8+727,6}{5757,2} \times 100\% = 44,1\%$$

Капитал бўйича БККни ҳисоблашда Ўзбекистон Республикаси Ташки иқтисодий фаолият (ТИФ) Миллий банки (1012,6 млрд. сўм), «Ўзсаноатқурилишбанк» (727,6 млрд. сўм) ва «Асакабанк» (801,8 млрд. сўм)нинг умумий капитали олинди ва унинг республикадаги тижорат банклари умумий капитали жами суммасидаги салмоғи аниқланди.

Банк капитали бўйича БККнинг республикадаги даражаси унинг норматив кўрсаткичидан сезиларли даражада юкоридир. Бу эса, банклараро рақобат муҳитининг тўлиқ шаклланмаганлигидан далолат беради. Агар уч тижорат банкининг маълум хизмат тури бўйича банклараро бозордаги салмоғи 70 фоиздан юкори бўлса, у ҳолда банклараро бозорда рақобат муҳити мавжуд эмас, деган ҳулосани шакллантириш имконини беради.

Қуйида биз, банклараро депозит бозори ва кредитлар бозоридаги рақобат муҳитини БКК орқали баҳолаймиз. Уч йирик банк сифатида ТИФ Миллий банки, «Ўзсаноатқурилишбанк» ва «Асакабанк»ни оламиз.

1) Банклараро депозит бозорида БККнинг даражаси:

$$\text{БКК} = \frac{3903,1+3437,7+1815,5}{23611,3} \times 100\% = 38,8\%$$

⁹ Урманова Н. Конкурентная среда в банковском секторе и необходимые условия ее формирования // Рынок, деньги и кредит. - Ташкент, 2007. - №3. - С15-36

Демак, ушбу ҳисоб бўйича банклараро депозитлар бозорида ҳам соғлом ракобат муҳити тўла шаклланмаган, деган ҳулосага келинади.

2) Банклараро ссуда капиталлари бозорида БККнинг даражаси:

$$\text{БКК} = \frac{7007.3 + 5967.9 + 2710.7}{30775.2} \times 100\% = 50,9\%$$

Капитал бўйича БККни ҳисоблашда Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият (ГИФ) Миллий банки (7007,3 млрд. сўм), «Ўзсаноатқурилишбанк» (5967,9 млрд. сўм) ва «Асакабанк» (2710,7 млрд. сўм)нинг кредитлари суммаси Демак, Республикада ссуда капиталлари бозорида ҳам ракобат муҳити тўла шаклланмаган.

Банклараро бозорда соғлом ракобат муҳити тўлиқ шаклланмаганлиги банклар томонидан кўрсатилаётган молиявий хизматларнинг сифатига салбий таъсир кўрсатади. Жумладан, банклар томонидан бериладиган кредитлар фоиз ставкаларини пасайтириш, муддатли ва жамғарма депозитларига банклар томонидан тўланаётган фоизлар ставкасини ошириш имконини бермайди, шунинг учун ҳам, тараққий этган давлатларда ва аксарият ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида банклараро бозордаги ракобат муҳитини шакллантириш, айрим банкларнинг бозордаги монопол мавқеига барҳам бериш мақсадида маҳсус қонунлар қабул қилинган. Масалан, Россияда банклараро бозорда йирик банкларнинг монопол мавқеига барҳам бериш имконини берадиган «Молия хизматлари бозоридаги ракобатни ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонун қабул қилинган. Бироқ, республикада молиявий хизматлар бозорида банклараро ракобатни тартибга солувчи алоҳида қонун мавжуд эмас. Фақат товар бозорларидаги ракобат ва монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисидаги қонун мавжуд. Ушбу қонунга қўра, хўжалик юритувчи субъектнинг товарлар ва хизматлар бозоридаги улуши 65 фоизга етиши ва ундан ошиши мумкин эмас.

Банклараро ракобат муҳитининг тўлиқ шакллантирилмаганлиги банклар томонидан аҳолига ва корхоналарга кўрсатилаётган хизматларнинг турлари ва сифатини ошириш жараёнига салбий таъсир қилади. Чунки банк тизимида монопол мавқега эга бўлган тиждорат банклари миждорларга кўрсатаётган хизматларининг сифатини ошириш ва янги банк хизматлари таклиф этишдан

манфаатдор бўлмайдилар. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 2006 молиявий йил якунларига бағишланган мажлисида қилган маърузасида банклараро ракобат муҳитининг шаклланмаганлигини ва унинг банк хизматлари сифатини оширишга салбий таъсир қилаётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтдилар¹⁰.

Шу боис банк иши билан боғлиқ риск ва даромадлилик муаммоларини тадқиқ қилиш, рискларни камайтириш йўллари аниқлаш, уларни ҳал қилиш бозор иктисодиёти шароитида тижорат банкларининг жаҳон андозасига мос келувчи юқори ликвидликка эга бўлган банк сифатида фаолият кўрсатишга имкон беради.

Тижорат банклари ва улар фаолиятининг рискларга таъсирчанлигини яхлит боғлаган ҳолда ўрганиш, бу жараёнлардаги мавжуд камчиликларни аниқлаш, тижорат банклари учун комплекс кредит сиёсатини, улар фаолиятига таъсир кўрсатувчи рискларни ҳисоблаш ва бошқариш усуллари ишлаб чиқиш, тижорат банкларнинг кредитлаш жараёни ва кредит портфелини диверсификациялашни такомиллаштириш, банк рискларини камайтирган ҳолда уларнинг ликвидлигини ошириш бўйича таклифларни ишлаб чиқишдан иборат.

Банклараро ракобатлардан бири тижорат банкларининг ҳисоб-китоб тўлов механизми фаолиятини таъминлаш ҳисобланади, чўнки корхоналар орасидаги ҳисоблашишларнинг асосий қисми нақд пулсиз ҳисоб-китоб орқали амалга оширилади. Ҳисоб-китоб тизимларининг ташкил этилиши ва уларнинг тижорат банкидаги самарали таъсири технологик ҳисоб-китоб операцияларининг доимий равишда яхшиланиб туришига, банкларнинг ўз имкониятларни янада фойдали қўллаш учун интилишларга асосланади. Банк инфратузилмаси ривожланган мамлакатларда бир нечта ҳисоб-китоб тизими мавжуд. Масалан, йирик тижорат банклари ичида клиринг ҳисоб-китоб тизими. Қачонки, банклар ўзаро корреспондент муносабатлар ўрнатганда, ҳисоб-китоблар корреспондент - банклар орқали амалга оширилади. Ҳисоб-китобларни тезлаштириш, комисион тўловларни пасайтириш ва операциялар ишончлилигини ошириш учун электрон ҳисоб-китоб тизими тadbик этилади.

¹⁰ Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, мивновиятимизни юксатириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. - Тошкент Ўзбекистон, 2007 -Б.208.

Имкониятлардан келиб чиққан ҳолда, доимо иктисодий барқарорликни бошқариш учун, тижорат банклари мижозларга кенг миқёсли масалалар бўйича маслаҳатлар беради. Ҳозирга вақтда банкларнинг мижозлар учун иктисодий ахборотлар етказиб беришидаги роли юқори даражага кўтарилган.

Мижозларнинг халқаро бозордаги фаолиятларининг кенгайиши банкларнинг маслаҳат хизматларига, жумладан, мижозни кизиқтираётган мамлакатдаги тўлик молия-иктисодий ишлар тўғрисидаги ҳисоботлар, ишбилармон ҳамкорлар топишда, ҳуқуқий маълумотлар билан таъминлашга ва ҳоказоларга янада кўпроқ эътибор беришига ундади. Ракобат натижасида тижорат банкларининг ривожланган босқичдаги фаолият доирасида универсаллаштириш анъанаси кузатилмоқда. Банк фаолияти самарадорлигини янада ошириш учун иктисоди ривожланган мамлакатлардаги банк қонунчилиги ракобатни тараққий эттирган ҳолда турли кредит ташкилотлар фаолиятига тенг шароитлар яратмоқда. Юқоридаги анъана асосида банкларнинг мижозлар билан ўзаро алоқалари ўзгартирилмоқда, янги йўналишдаги банк ишини ривожлантириш ташкил қилинмоқда. Бу мижозларга таклиф этилаётган хизматларнинг ўсишида кўринибгина қолмай, балки тармоқ операциялари сифатининг ўзгаришида, ссуда, омонат операциялари бўйича тўлов миқдорининг камайишида ва қимматли қоғозлар операциялар ҳажмининг ошишида намоён бўлади.

Ракобат банкларни тезлик билан уларнинг асосий операцияларини тўлдирувчи ноанъанавий молиявий хизматлар турини ривожлантиришга олиб келади. Бу ерда молиявий лизинг операцияларида банкларнинг (тўғри ёки махсус филиаллар орқали) кўчмас мулкларни гаровга қўйиб кредитлаш, дебитор қарзларини сотиб олиш (факторинг), қафолатли амалиётлар ва ҳоказолар назарда тутилмоқда. Бу кўпчилик банкларга ракобат босимини сўсайтиришга ва маълум даражада йўқотилган анъанавий бозорларни қоплашга ва фойзли маржаларнинг қисқаришига йўл очиб беради.

Бундан ташқари, банклар аввал ҳеч қандам тадбир қилмаган ва ҳозирги қўнғача банк фаолиятида умуман тушунча бўлмаган янги йўналишлар - кредитларни сўғурталаш, туризм ва қўнғилочар соҳаларида тўлов қарточкаларини чиқариш (travel and entertainment cards), информацион хизмат кўрсатиш (валюта бозоридаги ҳолат, қимматли қоғозлар эмиссияси ва ҳоказолар билан таъминлаш)

билан шуғулланишга интилоқда. Банкнинг ютуғи, уларнинг кўрсатаётган молиявий хизматларининг қай даражада жамият талабига жавоб бериши, уларнинг нарх муносабатларида қанчалик сифатли ва рақобатбардошлигига боғлиқ.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти шароитида банклараро рақобат бўлиши муқаррар ва у банк фаолиятининг эркинлашуви, ислохотларнинг чуқурлашуви билан мутаносиб равишда ривожланиб боради. Банклараро рақобат кураши банк хизматлари кўламинининг кенгайиб боришига, хизмат нархларининг оптималлашуви ва банк фаолиятини бошқаришнинг такомиллашуви оғиб келадиган муҳим аҳамият касб этади.

1.2. Мижозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг таркиби ва тузилиши

Банк хизматлари деганда, банкнинг оператив ва стратегик фаолияти, самарали бошқариш билан бевосита боғлиқ бўлган хизматлар мажмуаси тушунилади. Муस्ताқиллик йилларида Ўзбекистон банклари ўз хизматлари мажмуасини шакллантиришга эришди. Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида банклар ўртасидаги рақобат кураши уларни кўшимча миқдорлар жалб этиш ҳамда кўрсатиладиган хизматлар доираси ва сифатини кенгайтириш учун янги аҳамиятга эришмоқда.

Тижорат банклари хизматларини иқтисодий мазмуни ва кўзланган мақсадига кўра, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Маълум даражада банкнинг ликвидлигини сақлаб туриш учун бажариладиган хизматлар.

2. Даромад олиш мақсадида бажариладиган хизматлар. Ушбу икки хизматлар гуруҳи ўртасида маълум нисбат мавжуд бўлиб, у банк фаолиятини сифат жиҳатдан маълум даражада таъминлаб туриш имконини беради. Банк ликвидлигини таъминлаш мақсадида бажариладиган хизматларнинг баъзилари банкка даромад келтирсада, улар мавжудлигининг сабаби банк умумий ликвидлигини маълум даражада ушлаб туришдан иборатдир.

Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида мамлакатимиз тижорат банклари томонидан миқдорларга 50 га яқин банк хизмат турлари таклиф этиляпти (1-илова). Банкларда таклиф этиладиган хизматлар бўйича тўловлар миқдори белгиланган.

10.2.2.31

Иқтисодий адабиётда тижорат банкларининг хизматлари қуйидаги турларга бўлинади:

- иқтисодиётнинг реал секторини кредитлаш, жисмоний шахсларни кредитлаш;

- давлат кимматли қоғозлари билан амалга ошириладиган хизматлар;

- корхона ва ташкилотларнинг кимматли қоғозлари билан ошириладиган хизматлар;

- миллий ва халқаро валюта бозорларидаги хизматлар, миқозларга ҳисоб-китоб ва касса хизмати кўрсатиш;

- лизинг, факторинг, форфейтинг хизматлари.

Бозор иқтисодиёти шароитида банклар фаолиятида уларнинг хизматларини ўрганиш масаласи муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Тижорат банклари юқори даражада ривожланган молиявий бозор шароитида маълум жиддий кийинчиликларга дуч келади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бу ташки омиллар тижорат банклари молиявий таркибига таъсир қилиб, хизматларини сифатли ташкил этишни биринчи даражага қўймоқда. Тижорат банклари ўз фаолиятлари жараёнида турли хизматларни бажарадилар. Банкнинг хизматлари таркибида стакчи ўринни кредит бериш хизматлари эгаллайди. Фикримизча, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Марказий банк тижорат банкларининг ликвидлик даражаси юқори ўрганилган талаб даражасида бўлишини назорат қилган ҳолда, хизматларнинг даромадлиги даражасига ҳам эътибор бериш зарур.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, банклар ўртасида рақобат кураши кучайган даврда банк хизматларининг даромадлигини мунтазам қузатиб бориш, самарали хизмат турларидан кўпроқ фойдаланиш ҳар бир банк Бошқаруви ва Қўзғатув Кенгашининг биринчи даражали вазифаларидан бири ҳисобланади.

Банк хизматлари юқори даромад олиш билан биргаликда миқозлар ва жамият олдидagi ижтимоий мажбуриятларини бажариш билан биргаликда турли хайрия ва умуммиллий тадбирларида ҳам фаол иштирок этиши лозим.

Банк хизматлари банк даромадларини оширишга, хусусий ва корпоратив банклар, иқтисодиётнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган банк тадбиркорлигининг анъанавий соҳаси бўлиб ҳисобланади. Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида миллий банк тизими қатор муаммоларга дуч келмоқда ва шулардан бири

тўлик ишлаб чиқилмаган банк хизматлари мажмуи ва назарияси ривожланиши билан боғлиқ. Ушбу мақсадга эришиш миқозларга кўрсатиладиган банк хизмати тушунчаси, унинг банк операцияси ва банк маҳсулоти тушунчалардан фарқи алоҳида аҳамиятга эга

Иқтисодий адабиётни чуқур ўрганиш асосида банк хизмати, банк операцияси, банк маҳсулоти ва банк хизматлари бозори тушунчаларининг иқтисодий моҳиятини қуйидагича очиб берилди. Бизнинг фикримизча:

Банк хизмати – банк операцияларини ўтказишни оптималлаштирувчи назарий, технологик, молиявий, интеллектуал ва профессионал банк фаолиятидир.

Банк хизмати миқозларнинг банк фаолиятига бўлган талабларини қондириш билан боғлиқ бўлган хизматлардир. Шубанан бир қаторда фикримизча банк хизмати тушунчасига банк операцияларини оптималлашувини ҳам муҳим элемент сифатида қараш лозим, чунки банклар хизматининг турини танлашда ушбу операциянинг самарадорлиги, қулайлиги ва сифатлилиги даражасига жиддий эътибор бериш лозим ҳамда ушбу кўрсаткичлар банк хизматлари рақобатбардошлигини таъминлашнинг асоси ҳисобланади.

Банк операцияси – банк томонидан амалга ошириладиган пул маблағларини жойлаштиришни назарда tutувчи ва аниқ иқтисодий масалани ечишга қаратилган ўзаро боғлиқ бўлган банк ва миқоз харакатлари мажмуи.

Пул маблағларини жалб қилиш, уларни жойлаштириш ва ушбу амалиётларни бажаришда аниқ, олдиндан белгилаб олинган иқтисодий масалаларни ҳал этишни назарда tutиш банк операцияларининг асосини ташкил этади. Умуман, пул маблағларини жалб этиш ва жойлаштириш банк ва миқознинг ўзаро тенг ҳуқуқли ва томонлар манфаатларини ифодаловчи харакатлари йиғиндиси.

Банк маҳсулоти – алоҳида кўринишдаги банк фаолиятининг миқозлар талабини қондиришга қаратилган, ўзаро боғлиқ бўлган банк хизматлари ва операциялари мажмуи.

Бизга маълумки маҳсулот – бу фаолият натижасидир. Шундай экан миқозлар талабини қондиришга йўналтирилган хизматлар ва операциялар натижаси банк маҳсулотини ташкил этади. Ушбу маҳсулотнинг сифати, баҳоси ва қулайлиги банклараро рақобат

курашларида ракобатбардошликнинг муҳим кўрсаткичлари ҳисобланади.

Умуман банк хизматлари, операциялари ва маҳсулотлари ўзаро чамбарчас бир-бирлари билан боғлиқ бўлган иқтисодий тушунчалардан иборат. Банк мижозлари томонидан ушбуларга талабнинг мавжудлиги банк хизматлари бозорининг мавжудлигини эътироф этади.

Банк хизматлари бозори – мижозлар талабини қондиришга қаратилган банк хизмати талаби ва таклифининг шаклланиш соҳаси.

Бозор иқтисодиёти қонунларидан бири ҳисобланган баҳо ҳар доим бозордаги талаб ва таклиф натижасида аниқланади. Амалиётда банк хизматлари бозорида, кўрсатиладиган хизматлар, операциялар ва банк маҳсулотларининг баҳоси, мижозлар томонидан уларга бўлган талаб, хизматлар таклифининг сифати, тезкорлиги каби омиллар таъсири орқали аниқланади.

Тижорат банклари томонидан мижозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг муҳим турларидан бири уларни кредитлаш ҳисобланади. Кредитлаш асосий хизмат тури сифатида эътироф этишнинг сабаби шундаки, тижорат банклари фаолиятининг иқтисодий моҳиятига кўра кредитлаш институти ҳисобланади.

Замонавий адабиётларда «Операция» ва «Хизмат» тушунчаларининг фарқланиши¹¹

1.1 - жадвал маълумотларидан кўринадики, банк хизматлари ва операциялари ўртасидаги фарқ асосан унинг фойда олиш ва ўз мавқеини янада мустаҳкамлашга қаратилган.

Шуни таъкидлаш керакки, жаҳон ҳўжалигини глобаллашув тенденцияси ва хизматлар соҳасининг жаҳон ялпи ички маҳсулотидаги улушини 53 фоиздан 63 фоизга ўсиши йирик трансмиллий банкларнинг таъсири ва муомаласини ўсишини рағбатлантирди.

Жаҳон бозори ривожланиш анъаналарини ўрганиш асосида банк хизматлари сифати даражасининг мижозларга кўрсатилаётган телекоммуникацион хизматлар ривожланиши даражасига боғлиқлиги яққол намоён бўлиб қолмоқда. Хусусий ва корпоратив мижозларга консалтинг хизматларини кўрсатиш долзарблик касб этди.

¹¹ Lending - Chartered Institute of Bankers. - London: BPP Publishing, 2003. ISBN 0-7517-1015-6

Хизмат	Операция
<ul style="list-style-type: none"> - Бошқага фойда келтирадиган ҳаракат - Нафақалар ва бошқа ижтимоий ёрдамлар - Моддий табиатни ўзгариши билан беvosита боғлиқ бўлмаган меҳнатнинг барча турлари. Бу нарсалар истеъмолига хизмат кўрсатиш воситасида аҳолининг ҳар хил индивидуал талабларини қондиришга қаратилган меҳнат турлари - Янгидан мавжуд бўлмаган маҳсулот яратилмайдиган, лекин мавжуд маҳсулот сифати ўзгарадиган жараёни амалга оширувчи ишлар, фаолият турлари. Бу ашёлар кўринишида эмас, балки фаолият хизматлар кўринишида тақлиф этилувчи неъматдир. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ўзи қабилар билан бир қаторда алоҳида ҳаракат. - Бир мақсадда бирлаштирилган ҳаракатлар мажмуи. - Мижозлар ҳисобидан ва топиригига асосан бажариладиган ҳуқуқий, комиссия операциялар. - Пул маблағларини жалб қилиш ва жойлаштириш операциялари. - Бир иқтисодий масалани ечишга қаратилган ўзаро боғлиқ бўлган банк фаолияти. - Кўзланган мақсадни амалга оширили билан боғлиқ ҳаракат.

Миллий ва халқаро даражада ихтисослашуви, ҳамда хизматлар портфелининг юқори сифатига асосланган йирик трансмилий банклар фаолиятининг универсаллашуви ва глобаллашуви ЕИ мамлакатлари банк хизматлари бозори ривожланишининг янги аспекти бўлиб қолди.

Шу билан бирга хизмат кўрсатиш тизимининг диверсификация йўналиши бўйича филиаллар ва бўлимларни реструктуралаш келажакда хорижий банклар муаммоси бўлиб қолиши мумкин. EURO қабул қилиши билан тезкор ва юқори сифатли хизмат кўрсатиш каби имтиёзли тақлифларни тақлиф қилиш имконияти туфайли йирик Ғарбий Европа банклари рақобатбардошлилик хусусиятларига эга бўладилар. Шунингдек, банк хизматларини кенгайтириши жаҳон валюта тизимининг кўп валюталик стандартга айланиши билан кўпгина жаҳон мамлакатларининг доллар ва бошқа валюталарни EUROга алмаштириш йўли билан диверсификациялашига боғлиқ. АҚШ банк хизматлари бозори хусусиятлари бир қатор омиллар орқали аниқланади. Булар жумласига: ривожланган банк инфраструктураси, банкларга тегишли бўлмаган молия институтларини қучайтириш, ссуда капитали жаҳон бозорида америкалик трансмилий банкларининг раҳбарлиги, илгор компьютер технологияларининг ривожланиши қиради. АҚШ банк хизматлари бозорининг хусусиятларини, унинг

ташки савдога хизмат кўрсатишга мўлжалланганлигини, вексел, тратта, банк акцептлари каби кўпгина молиявий инструментлар шаклидаги рискларни сотишнинг иккиламчи қарз мажбуриятлари бозорининг мавжудлигини белгилаб беради. Ўз навбатида иккиламчи қарз мажбуриятлари бозори инвестицион банк хизматлари бозорини ривожланишини молиявий маслаҳат бериш соҳасида, хусусан Америка ТМБ фаолиятини универсallasштириш тенденциясини ошириш шароитида ва йўналишлари бўйича таклиф қилинаётган хизматлар ҳажмини кўтариш кўзда тутилмоқда.

Шуни таъкидлаш мумкинки, интернет пайдо бўлиши билан миқозларга хизмат кўрсатиш сифати ва молиявий операциялар ўтказишнинг янги стандартлари билан ажралиб турувчи банк хизматлари бозори шаклланади. Бунда электрон пулларни жорий этиш, интеллектуал дастур таъминоти ривожини ва тармок технологияларини такомиллаштириш, улар ривожланишининг истикболли йўналишларидан ҳисобланади. Турли маълумотлар базасига электрон кириш ички ва ташқи иқтисодий ва аналитик маълумотларни таҳлил қилиш, маблағларни инвестициялаш, қимматли қоғозларни сотиб олиш қарорини қабул қилиш учун уларни аккумуляция қилиш имконини беради. Миқоз қарзи ва мулкни ҳамда унинг қиймати баҳосини ўзида намоён этувчи «мулккий счётлар»нинг киритилиши келажак йўналишлардан бўлиб қолди. Миқоз ва банк компьютер тармоғининг уланиши ҳисоб-варақ эгасининг ҳисобварақ ҳолатини назорат қилиш ва операциялар ўтказилишини марказлаштириш имконини беради. Ҳозирги вақтда ЕИ мамлакатларининг 10 млн.дан ортиқ миқозлари интернет орқали банк хизматларидан фойдаланиши ва улар сонини тобора ортиб бориши электрон хизматлар ютуқларидан далолат беради.

Хориж банк хизматлари бозорининг тўловлар ва банклараро ҳисоб-китобларни ташкил этиш соҳаларидаги рақобатбардош хусусиятлари бўлиб, ўтказишларининг оперативлиги ва тезкорлиги, информацион таъминланганлиги, юқори даражада автоматлаштирилганлиги кенг муҳбирлик алоқаларига эга бўлган тармокларнинг мавжудлиги ҳамда аниқ вақт тартибида банк ҳисоб-варақларини бошқариш имконини мавжудлиги ҳисобланади.

2007 йилда юз берган ва 2008 йилда тобора чуқурлашган жаҳон молия инқирози натижасида дунёнинг кўплаб мамлакатларида тижорат банклари ликвидлилик муаммосига дуч келдилар. Натижада бир қисми банкрот деб эълон қилинди, яна бир қисми

миллийлаштирилди, қолган қисми эса Марказий банкнинг марказлашган кредитлар ва ҳукуматнинг молиявий кўмаги ёрдамида ликвидлик муаммосига ҳал қилди. Масалан, 2008 йилнинг январ-сентябр ойлари мобайнида АҚШда 15 банк банкрот бўлди. Ҳолбуки, 2007 йилда атиги 3 банк банкрот бўлган эди. 2008 йилнинг сентябр ойида АҚШ тарихидаги энг йирик банк банкротлиги юз берди. Яъни, АҚШ йирик ссуда-жамғарма банки бўлган Washington Mutual банки банкрот бўлди.

Умуман олганда 2008 йилда 117 та банк Федерал заҳира Тизими томонидан муаммоли банклар сифатида рўйхатга олинди.¹²

Жаҳон молиявий инкирози таъсирида Европа қитъасида ҳам катор банклар ликвидлиги ва тўловга қобиллигини йўқотдилар. Масалан, Буюк Британиянинг нуфузли банкларидан бири бўлган Bradford & Bingley банки ипотека активларини қадрсизланиши натижасида 2007 йилда фаолиятини 400 млн. АҚШ доллари миқдоридаги зарар билан якунлади. Германиянинг йирик ипотека банкларидан бири бўлган Нуро Real Estate банки банкротлик ёқасига келиб қолди ва давлатнинг 35 млрд. АҚШ долларлик миқдоридаги кредит эвазига мазкур ҳолатдан чиқишга муваффақ бўлди.¹³

Жаҳон молия инкирози натижасида тижорат банкларида ликвидлик муаммосининг чуқурлашиши улар томонидан кўрсатилаётган молиявий хизматлари сифатига салбий таъсир кўрсатди. Жумладан, уларнинг кредитлаш салоҳияти пасайди, мижозларнинг тўловларини кечиктириш ҳоллари юзага келди, банклар қимматли қоғозларнинг бозор баҳоси пасайиб инвесторлар жиддий зиён кўришди.

Тижорат хизматларининг намунавий портфели вакиллик муносабатлар, рискларни бошқариш, мижозларнинг ташқи иқтисодий фаолиятига хизмат кўрсатиш соҳаларида вакил банклар ҳисобидаги маблағлар қолдиғи туфайли универсал банкларни банк хизматлари бозорида юқори мавқени эгаллашларига ва даромадини оширишга имкон бериши аниқланди. Банкларнинг вакиллик муносабатлар соҳасидаги хизматларнинг тахминий мажмуи қуйидагиларни ўз ичига олади:

- хорижий ҳамкорлар билан ҳисоб-китобларни вакиллик ҳисобварақлар ва ТМБлар филиаллари орқали амалга ошириш.

¹² <http://lenta.ru/news/2008/fall/> сайтин маълумотлари.

¹³ <http://lenta.ru/articles/2008/banks/> сайтин маълумотлари.

- мижоз ҳисоб-рақамларида маблағларни инвестициялаш жараёнида пул бозорининг киска муддатли инструментлари ёрдамида хизмат кўрсатиш;

- мижозлар ҳужжатли мажбуриятлари ёки битимлар бўйича контрагентлар тўловлари қабул қилишда рискларни таҳлил қилиш.

Мижоз рискларини бошқариш бўйича банк хизматларини банк фаолиятининг алоҳида тури сифатида ажратувчи хорижий банклар тажрибаси илмий-амалий қизиқиш уйғотади. Бунда риск тушунчаси деганда мижознинг битимни амалга оширишига турли омиллар таъсири, унинг молиявий, иктисодий ҳолати тўғрисида контрагент ўзининг тўловлар, кредитлар ва шартнома бўйича мажбуриятларини бажармаслиги тушунилади. Ушбу ҳолатда банк хизмати иштирокчиларининг ўз мажбуриятларини бажара олиш салоҳиятини таҳлил қилиш ва маълум бир тўлов эвазига мижоз рискнинг бир қисмини ўз зиммасига олиш имконини баҳолашдан иборат бўлади.

Рискларни баҳолаш – фойда олиш ва битимни охирига стқазиш учун корпоратив мижозларга маъқул шарт-шароитларни яратиш каби таклиф қилинаётган банк хизматларининг турлилигидир¹⁴. Банкларнинг корпоратив мижозларга рискларни бошқариш соҳасида кўрсатувчи хизматлари контрагентлар томонидан молиявий, валюта, тўлов ва шартнома мажбуриятларини бажармасликларини олдини олиш имкониятларини таҳлил қилиш нуқтаи назаридан бўлиши мумкин. Улар бизнинг назаримизда қўйидагилардан иборат:

- мамлакат макроиктисодий кўрсаткичлари таҳлили, алоҳида мамлакатлар, минтакалар, тижорат банклари, молия институтлари учун кредит, валюта ва сиёсий рисклар лимитини белгилаш ва бошқариш;

- турли мамлакатлар банклари ва молиявий институтлари билан ҳамкорлик қилиш бўйича мижозларга консалтинг хизматини кўрсатиш;

- банк томонидан мижозларнинг ташки иктисодий битимларига оид валюта, кредит, тўлов, сиёсий ва бошқа рискларни тратталарини акцептлаш ёки аволь, аккредитивларни тасдиқлаш ва қафолатлар бериш йўли билан суғурталаш. Рискларни бошқариш бўйича хизматлар таркиби 1.4-жадвалда классификацияланган.

¹⁴ Роуз П.С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. – Москва, 2003. с-17.

Валюта ва кредит рискларни хеджирлаш бўйича банк хизматлари¹⁵

1.2 - жадвал

Риск тури	Банк хизмати
Валюта риски	<ul style="list-style-type: none"> - Ташки иқтисодий шартномани тузишда консалтинг хизматлари. - Вакиллик муносабатлари соҳасидаги хизматлар. - Ноанъанавий клиринг ҳисоб-китоблари бўйича тўлов хизматлари. - Валюта курсини тебраниб туришига боғлиқ равишда шартнома бўйича тушум ва тўловлар графигини бошқариш бўйича консалтинг хизматлари. - Форвард валюта хеджирлашни ўтказиш учун контрагент банклар томонидан ўрнатилган лимитларни бошқариш хизматлари.
Кредит риски	<ul style="list-style-type: none"> - Ҳамкор банклар кафолати ва аккредитивларини тасдиқлаш. - Ҳамкор банклар мажбуриятларни қабул қилиши бўйича кредит рисклари лимити ҳисоб-китоби. - Кредит рисклари суғурта хизматларини ишлаб чиқиш.
Ҳудудий ва мамла- кат риск- лари	<ul style="list-style-type: none"> - Экспорт-импорт агентлари кафолати остида мижозлар битимларини ўтказиш лимитларини аниқлаш ва бошқариш.

Ташки савдони кредитлаш бўйича банк хизматларига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Товар ва хизматлар халқаро савдоси иқтисодий ўсишнинг асоси ва банк хизматлари ривожланишининг муҳим омили бўлиб қолади. Гижорат банклари ўзларининг вакиллик муносабатлари орқали халқаро савдо операцияларини молиялаштириш, улар бўйича тўловларни амалга оширишни амалга оширадилар.

Рисклар таркибини мамлакатлар, банклар ва корпорациялар бўйича кўриб чиқишда суғурта рисклари лимити банкларнинг кўриши мумкин бўлган операцияларидан йўқотишларини баҳолаш маҳаллий банкларни ва корпорацияларни кредитлаш лимитини ўз ичига олади. Уларнинг портфели банкларнинг кредит рисклари лимитини ўрнатиш ва бошқаришни, мижозларни банклар, молиявий муассасалар билан ҳамкорлиги бўйича маслаҳатлар беришни, банклар ва мижозларнинг ташки иқтисодий битимлар бўйича рискларни суғурталашни ўз ичига олади.

¹⁵ Муаллиф томонидан қўйсий таҳсиллар асосида шакллантирилди.

Мижозлар экспорт–импорт битимларини кредитлаш бўйича банк хизматлари таркиби гуруҳланган 1.5-жадвалда келтирилган:

Экспорт битимларини кредитлаш бўйича банк операциялари ва хизматлари¹⁶

1.3 - жадвал

Банк кредит операциялари	Банк хизматлари
Ҳисобварақ бўйича: Овердрафти тақдим этиш.	Ҳисобварақ бўйича: Ҳужжатли хизматлар.
<ul style="list-style-type: none"> - Экспортёр кредит линияси бўйича ҳисоб-китоб. - Қарз олувчиға қайтариш ҳуқуқи билан инкассо ҳужжатларига қарши кредитлаш. - Импортёрнинг банки розилик билдирган шартнома ҳужжатларига қарши товар кредити. - Шартнома муддағини ўз вақтида амалга оширишда маҳсулотни етказиб беришни бошланғич даврини кредитлаш. - Транспорт харажатларини 180 кунгача қоқлаш учун товарни етказиб беришни кредитлаш. - Ҳужжатли аккредитивга қарши экспортёрни кредитлаш. - Экспортёр томонидан ёзиб берилган тратталар акцепти. 	<ul style="list-style-type: none"> - Экспортёрни кредитлаш учун банк синдикатини ташкил қилиш. - Импортёр банкига лимитлар ҳисоб-китоби. - Ташқи савдо шартномаларини тузишда ва кредит олишда консалтинг хизматлари. - Аккредитивларни ва импортёр банки кафолатини тасдиқлаш. - Экспортнинг воанъаваний турларига кафолатлар бериш. - Ҳужжатлар, векселлар ва тратталар ҳисоби ва халқаро имкониятлардан фойдаланиш.

1.5-жадвал маълумотларидан кўринадики, тижорат банклари экспортёрларни кредитлашда кредит линиясидан фойдаланишлари, маҳсулотларни экспортга етказиб бериш харажатларини молиялаштириш, тратталарни акцептлаш ва аккредитивларни кредит ҳисобидан тўлаш каби хизматларни кўрсатишлари мумкин. Бунда, бир томондан банк фойда олса, иккинчи томондан, миждозлар экспортни молиялаштиришнинг узлуксизлигини таъминлаш имконига эга бўлади. Бундан ташқари, тижорат банклари экспорт операцияларини амалга ошириш бўйича консалтинг хизмати кўрсатиш, кафолатлар бериш хизматларини ҳам кўрсатиш мумкин.

¹⁶ Муаллиф томонидан қиёсий таҳлиллар асосида шакллантирилди.

Экспортёрларни кредитлашда тижорат банклари томонидан халқаро факторинг, халқаро форфейтинг, халқаро лизинг ва кредит линияси очиш йўли билан кредитлаш шаклларида кенг қўламда фойдаланилади. Шуниси аҳамиятлики, айрим ҳолларда тижорат банклари экспорт қилинаётган маҳсулотларнинг сифати юзасидан ҳам қафолатлар беради.

Импорт битимларини кредитлаш бўйича банк операциялари ва хизматлари¹⁷

1.4 - жадвал

Банк операциялари	Банк хизматлари
<ul style="list-style-type: none"> - Импортёрни кредитлаш. - Шартнома мажбуриятларини бажариш учун кредит. - Ҳужжатларни акцептлашга қарши кредит. - Счет бўйича овердрафтни тақдим этиш - Қарз олувчи кредит линияси бўйича ҳисоб-китоб - Импортёр томонидан берилган тратталар акцепти - Вексел ва тратталар ҳужжатлари ҳисоби 	<ul style="list-style-type: none"> - Ҳужжатли хизматлар - Импортёрни кредитлаш учун банк синдикатини ташкил этиш - Экспортёр банк учун лимитлар ҳисоб-китоби - Ташки иктисодий савдо бўйича битимлар тузишда ва кредитларни олишда консалтинг хизматлари - Экспортёр банки қафолати ва аккредитивни тасдиқлаш - Ҳужжатлар, (инструментлари), векселлар ва тратталар сотишни ташкил қилишда ва банк имкониятларидан фойдаланиш

Ҳозирги глобаллашув ва иктисодий интеграциялашув ижараёнларининг ҳамда халқаро молия бозорларининг ривожланиши шароитида инвестицион хизматларни банк фаолиятининг устувор йўналишлари сифатида қараш мумкин. Улар мажбуриятларини чиқариш, секторлаш, молиявий маслаҳатлар ва активларни бошқариш билан боғлиқ банк молиявий воситачилик хизматларини ўз ичига олади.

Инвестиция хизматлари мақсади – корпорация ривожини учун стратегия сотувини ва жорий фаолиятини таъминлаш учун маблағларни жалб қилишдан иборат. Бу нуқтаи-назардан, ушбу монографияда бу хизматларнинг инвестиция операциялари, хусусан аниқ бир муддатда миқдор топшириғи бўйича турли эмитентларнинг молиявий мажбуриятлар олди-сотдиси орасидаги

¹⁷ Муаллиф томонидан қиёсий таҳлиллар асосида шакллантирилди.

боғлиқликни очиб беришга ҳаракат қилдик. Хориж тажрибасига мувофиқ инвестиция хизматининг рақобатбардошлигини таъминлаш учун биринчи навбатда банк хизматлари пакетини аниқлаб олиш зарур. Улар жумласига ташкилотчи, солиқ ва листинг агенти, банк-депозитарий, молиявий консултантлари каби банк хизматлари, инвестицион хизматлар бозорини глобаллашуви, банк фаолиятининг компьютерлашуви, инвестиция компаниялари ва фондларини ортиши, қимматли қоғозлар бозоридаги операциялар ҳисобига даромадни ошириш имконияти инвестицион хизматларни банк фаолиятининг жалб қилувчи турига айлантиради. Инвестиция хизматлари портфели қарз олувчи активлари ва унинг хўжалиқ фаолиятидан тушган пул тушуми билан таъминланган қимматли қоғозларни чиқаришга тайёрланиш ва ташкил қилишга хизмат кўрсатишни ўз ичига олади. Бу кредитлаштириш билан такқосланган секьюритизациялаш* бўйича банк хизматларини афзалликларини кўрсатади. Ссуда капитали бозорига эмитентнинг кириб боришини таъминлаш, банк томонидан жалб қилинаётган ресурсларни арзонлаштириш, инвесторлар рискларини диверсификациялаш, эмитент кредит рейтингини ошириш имконияти ва битим ташкилотчисини бўлиб ҳисобланади¹⁸.

Кўпинча экспорт тушуми, ипотека ссудалари бўйича тўловлар, пластик карта ҳисоб-варақлари бўйича пул оқимлари телефон хизматлари тўлови бўйича тушумлар секьюритизациялашнинг банк хизматларининг маблағларини жалб қилишнинг анъанавий усулларига нисбатан афзаллиги шундаки, банк хизматларининг оддий инвестицион усулларни қўллашда акциялар ёки облигациялар чиқарилади, бунда қарз олувчининг молиявий ҳолати биринчи даражали аҳамият касб этади. Унинг кредит тарихи молия бозоридаги тажрибаси ўзига хос эмиссия ва мажбуриятни тасдиқловчи қарз мажбурияти бўлиб ҳисобланувчи банк қарз мажбуриятлари қимматли қоғозлар чиқаришни секьюритизациялашни кўзда тутди. Бу эмитентга дебиторлар рискини камайтиришга ва қўшимча ресурсларни жалб қилишга имкон беради.

Корпоратив молиялар соҳасида банк хизматлари муаммоси кўриб чиқилганда уларнинг таркибини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Хорижий тажрибани ўрганиш асосида шу нарса аниқландики, молиявий консалтинг хизматлари компанияни

¹⁸ Абдуллаев Ш.З. «Банк иши» ўқув қўлланма Тошкент, 2000.

* Банк активларининг қимматли қоғозларга трансформациялашуви.

комплекс текшириш, молиявий моделлаштириш, инвестицион жалб килиш баҳосини компаниянинг бизнес режасини тузишни, битим амалга оширувчи бозор таҳлитини, потенциал инвесторлар танлашни ўз ичига олади. корпоратив молиялар соҳасидаги таклиф қилинаётган хизматлар қўйидаги хусусиятларга эга: битим ҳажмининг (ўртача 100 минг доллар) ва банк даромади даражасининг (суммадан 2-3%), йириклиги, мижознинг хўжалик ишлаб чиқариш кўрсаткичларини чуқур ўрганиш.

Йирик корпорацияларни янги мижозлар сифатида жалб қилишга эътибор кучаймоқда. Бунда корпоратив молиялар соҳасидаги хизматлар фақат йирик банк инвестиция муассаларигагина макбулдир. Шунингдек, мижозларни тармоқ белгилари бўйича сегментлаш масаласи ҳам бугунги кунда чуқурлашиб бормоқда. Масалан, ривожланган мамлакатларда йирик инвестицион банклар гуруҳи телекоммуникация компанияларини, оммавий ахборот воситаларини, молиявий муассасаларини, саноат компанияларини, транспорт қурилиш, кимёвий ва фармацевтика, энергетика-компанияларини ўз ичига олади.

Охириги ўн йилликда ривожланган мамлакатлардаги молиявий активларни бошқариш ривожланаётган бозорлардаги акциялар курсининг ошиши ҳисобига қулай шароитларда ривожланиб борди. Бу молиявий битимларни иктисодиётнинг реал секторидан ажралганини ва жаҳон молиявий инкирозининг етилишидан далолат беради. Инвестицион банклар томонидан бирлаштирилувчи пул йиғимлари ҳажми кўпайди.

АБН АМРО Банкнинг инвестицион аналитиклари маълумотларига кўра ривожланган мамлакатларда йирик пенсион ва инвестицион фондлар активлари 1993 йилдан 1999 йилгача 8,5% га кўпайди. Активларни бошқариш бўйича хизматларга жаҳон фонд бозоридаги хизматлар, ҳамда банкларнинг қарз инструментлари ва кўчмас мулкларга инвестицион фондлар орқали инвестиция хизматлари киради. Қимматли қоғозлар бўйича битимларга хизмат кўрсатиш учинчи томонга қимматли қоғозларни сотиш, сотиб олиш ёки қарзга бериш қарорини қабул қилиш жараёнида ёки ундан кейинги банк ва депозит хизматлар тўпламини ўз ичига олади. Бу хизматларнинг ўзига хос хусусиятлари: мижозларга тижорат банк хизматларини кўрсатиш, бўш маблағларни даромадлилик даражаси турлича инвестицион портфелларга инвестициялаш, банкни молиявий далолат сифатидаги ролини сақлаб қолиш, инвестицион

портфелни оператив бошқариш, кимматли қоғозларни сақлаш бўйича хизмат кўрсатиш: ностабил иктисодий муҳит молиявий бозорларнинг нокаътыйлиги, ракобатнинг кучайиши, риск даражасининг ўсиши корхона ва ташкилотларни ҳаракатга келтиради, ҳамда банкларни молиявий стабилликка эришишига, даромад топишга бозорда ўз фаолиятини кенгайтиришга эришишга имкон берувчи, замонавий менежментнинг ҳозирги иктисодиёт шароитида шундай инновацион бошқарув инструментларига факторинг киради. У сотувчи ҳисобига узлуксиз пул оқимларини таъминловчидан дебиторлик қарздорликни тугатишнинг шаклидир.

Факторинг хизмати ўз навбатида бир гуруҳ доимий харидорларни ҳозирда ўзини корхоналар молиясини такомиллаштиришнинг пул ҳисоб-китоблари ҳолатини яхшилашнинг самарали инструменти сифатида тавсия этмоқда. «Факторинг» атамаси ташкилотнинг жорий хўжалик фаолиятини ундан харидорнинг қарз мажбуриятларини сотиб олиш эвазига молиялаштириш зарурати шарти билан боғлиқ молиявий операцияларни билдирди.¹⁹ Охиригилари одатда акцептланганлар счёт-фактураларни, тратталарни, ҳамда оддий векселлар ва бошқа молиявий ҳисоб-китоб инструментларини тақдим этади. Факторинг операцияларини базаси бўлиб, сотувчи товарни жўнатишда харидордан қарз мажбуриятларини тақдим этишини талаб қилмайдиган ҳамкор ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳисобланади.

Факторинг операциялари тижорат кредитига ёки мол стказиб берувчининг кредитига таянади. Факторинг операцияларининг предмети миқозларнинг одатда муддати ярим йилдан ошмайдиган, муддатли мажбуриятларини қўлга киритиш ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатларнинг кўплаб ривожланаётган корхоналари, кредит ташкилотлари менежерлари факторингдан бизнесни самарали амалга ошишига ёрдам берувчи восита сифатида фойдаланилади. Факторингни банк амалиётига тадбиқ этиш бозор хўжалигининг самарали методларидан ҳисобланади, агарда уни аниқ шартларнинг ҳусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қўллansa, факторингни бугунги шароитда қўллаш жуда актуал, чўнки у корхоналар ликвидлигини дебиторлик қарздорлигини камайитириш ва йўқотиш, тўловлар чегараланиши ва тугатилиши

---

¹⁹ Караматова Н. Тижорат банклари молиявий хизматларининг аҳамияти ва зарурлиги. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, 2004. 77-б.

ҳисобига ошириш каби халқ хўжалиги муаммоларини ҳал бўлишига ёрдам беради.

Иқтисодиётга факторинг кредитини яна бир аҳамиятли томони шундаки, у корхоналарнинг айланма маблағларини молиялаштириш муаммосини ҳал қилишга кўмак беради, иқтисодиётда тўловлар тизимини тезлаштиради. Иқтисодий операцияларни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади, тадбиркорликнинг кичик ва ўрта шаклларининг ривожланиш катализатори бўлиб хизмат қилади, шу жумладан, ташқи иқтисодий муҳитда ҳам.

Амалиётда факторинг операцияларини амалга оширувчи банкларнинг ихтисослашган бўлимларини, нафақат кўрсатилаётган хизматларини кенгайтириш, балки уларни стандарт факторинг чегараларидан чиққан ҳолда бу хизматларни бир бутун комплекс ҳолда тақдим этиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу комплекс, бизнинг фикримизча, омонатлар билан боғлиқ операциялар, харидорларга мол етказиб берувчилардан бўлган қарзларини сўндириш бўйича хизматлар, мол етказиб берувчиларга харидорларнинг дебиторлик қарздорликларини бартараф этиш бўйича хизматлар, харидорларга хизмат кўрсатувчи банклар билан ишлашда миқозларга кўмак бериш, бошқа консалтинг хизматларини кўрсатиш қабиларни ўз ичига олади.

Шуни таъкидлаш муҳимки, ҳозирги кунда Ўзбекистонда факторингдан фойдаланиш учун бир қанча тўсиқлар мавжуд. Хусусан, банк инфраструктурасини кенг ривожланмаганлиги, факторинг бизнесини ҳуқуқий таъминланмаганлик камчиликлари, факторинг муҳим аҳамиятга эга бўлган кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиш кўмагини чегараланганлиги, ушбу ҳолатдаги тадбиркорлик билан тижорат банкларининг ўзаро муносабатларга киришишни хоҳламаслиги, кўплаб тижорат банкларнинг факторинг операциялари бўйича тажрибанинг йўқлиги бундай тўсиқлардан саналади.

Шундай қилиб, банклараро рақобат қураши шароитида банк хизматлари қўламини аниқлаш, уларнинг самарадорлигига эътибор қаратиш, миқозларнинг талабларини ўз вақтида ва сифатли бажариш муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, кенг қўламли банк хизматлари соҳасида, хизматларни диверсификациялаш рақобат шароитида муҳим воситадир.

1.3. Банк хизматларининг миқдорий ва сифат тавсифи

Мустиқлигимизнинг биринчи йилларидаёқ банк тизимини эркинлаштиришга катта эътибор берилди. Ривожланган мамлакатлар каби бизнинг давлатимизда ҳам банк бажарадиган хизматлар такомиллашиб бормоқда. Тижорат банкларининг хизматлари улар учун маълум миқдорда даромад олиб келади. Кейинги йилларда банк хизматларининг турлари ва миқдори ўсиб, бу соҳа банк фаолиятининг сезиларли йўналишига, уларнинг даромадининг манбаларидан бирига айланиб бормоқда. Ўзбекистонда тижорат банклари фаолиятининг таҳлили шунини кўрсатадики, банк даромадида асосий ўринни ҳар хил хизматлардан келадиган тушумлар ташкил қилади.

Кейинги йилларда тижорат банклари фаолиятида ижара ёки лизинг операцияларини молиялаштириш фаолият турлари кенг ривож топмоқда. Бу хизматларнинг моҳияти шундаки, банклар машина-ускуна, жиҳозлар, транспорт воситаларини саноат корхоналарига узок муддатга ижарага беришади ва улар билан лизинг шартномалари тузишади. Бу ҳолда банк воситаларни сотиб олиш учун саноат корхоналарига сўда бериш ўрнига уларни ўзи сотиб олади ва уларни истеъмолчиларга ижарага берган ҳолда эгаллик ҳуқуқи ўзида сақланиб қолади. Бунда банк кредит фоизини эмас, балки ижара ҳақини (лизинг тўловини) олади. Корхоналар учун эса лизинг, инвестицияларни молиялаштириш мақбул усуллардан бири ҳисобланади.

Иқтисодий ўсишга эришишни таъминлаш шароитида, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини таъминлаш ва уни кенгайтириш учун ликвид маблағлар ҳажмининг чекланганлиги ва илмий-техника прогресси жорий қилиш шароитида инвестицияларни оптималлаштириш зарурияти лизинг операцияларининг роли ва аҳамиятини оширади ва уларни иқтисодий фаолиятнинг муҳим воситасига айлантиради. Лизинг корхонага керакли воситаларни шу вақтнинг ўзида унчалик катта бўлмаган харажатлар эвазига олиш имконини беради. Ижарага олувчи учун воситани (асбоб-ускуна, жиҳоз ва ҳоказоларни) сотиб олиш ва молиялаштириш масалалари бир вақтда ҳал этилади. Лизинг усулида истеъмолчиларнинг илғор технологияга тезроқ ва арзонроқ эришиши энгилроқ кечади ва бу ишлаб чиқариш воситаларининг маънавий эскириши билан боғлиқ харажатлардан қутулишга имкон беради.

Тижорат банкларидаги хизматларнинг яна бир тури бу факторинг бўлиб ҳисобланади. Бу хизматлар тўловлар айланишини амалга ошириш билан боғлиқдир. Факторинг ҳисоб-китобларни ташкил этиш соҳасидаги янги банк хизмат турларидан бўлиб, мижознинг айланма капитални кредитлаш билан мувофиқлашади. Факторинг операцияларида банк ўз мижозларининг дебиторларга талабларини сотиб олади. Бунда банк талабнинг 70-90 фоизини (фоиз даражаси мижознинг молиявий ҳолати, ликвидлик даражаси ва бошқа молия кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда турли хил бўлиши мумкин) аванс тарикасида бирданига тўлаши, қолган қисмини эса (кредит учун фоизни ҳисобга олмаган ҳолда) белгиланган муддатда дебитордан тўлов тушишидан катъий назар тўлайди. Факторинг банк мижозларига хизмат кўрсатишнинг универсал шакли ҳисобланади. Чунки мижозлар ўз талаблари бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш, уларнинг тўловлигини текширишдан ҳоли бўлишади. Банклар мол сотиб олувчиларнинг тўлов қобилияти тўғрисидаги ахборотни мижозларга етказишлари хорижий давлатлардаги тўловлар қафолатини ўз бўйига олишлари мумкин. Банклар учун бу хизматлар юқори даромад келтиргани учун улар бу хизматларни бажаришда манфаатдор ҳисобланади.

Молиявий активлар миқдорининг ўсиши билан ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг ишонч (траст) операциялари ҳажми ошиб бормоқда. Банкнинг бу хизматлари банк билан мижоз ўртасида ишончлик муносабатларининг ўрнатилиши билан боғлиқдир. Тижорат банкларининг траст бўлимлари мижозлар топшириғи бўйича унинг номидан асосан мулк эгаллиги билан боғлиқ ва бошқа хизматларини бажаради. Ишончлик бўйича энг кўп тарқалган операцияларга мулкни ишонч асосида бошқариш қиради. Бундай мулк эгаси мулкни ўзи ишонган шахсга беради. Бу шахс ўз навбатида мулкни мулк эгасининг манфаати асосида ишлатилади.

Тижорат банкларининг хизматлари тобора кенгайиб, сифати яхшиланиб бормоқда, янги истиқболли мижозларни жалб қилиш учун рақобатлашмоқдалар. Банклар томонидан кенг қўламли хизматларнинг кўрсатилиши, банкнинг мижоз учун ишлаши бугунги қуннинг талабидир. Шундай экан мижозлар манфаати кўзланган ҳамда банк учун даромад келтирадиган дастурлар, тадбирлар уюштириш, ҳар бир молиявий хизматнинг тўб моҳиятини, фойдали ва зарарли томонларини мижозларга тушунтириб бериш билан

шуғулланувчи банк бўлимлари фаолиятини жорий этиш кабилар мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Молиявий хизматларни кенг доирада олиб бориш банклар учун даромад манбаини кенгайтиради ва уларни замонавий банк даражасига олиб чиқади.

Тижорат банкларини хизматлари миқдорий тавсифи хизматлар сони, уларнинг кўлами ва доираси билан белгиланса, банк хизматларининг сифат тавсифи хизматлар сифати, тезкорлиги ва аниқ-адресли амалга оширилиши, бу хизматлардан миқдорларнинг каноатланиш даражаси билан ифодаланади. Тижорат банклари хизматлари миқдорий ва сифат тавсифи ҳамда унинг самарадорлиги улар томонидан баҳолаш соҳасидаги олиб борилаётган сиёсат билан узвий боғлиқдир. Турли банк хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ ҳаракатларини шу жумладан, ушбу хизматлар учун асосланган баҳоларни аниқлаш ёрдамида тижорат банклари учун бозорнинг ўзгарувчан конъюктурасига мослашиш имкони тўғилади. Банк хизматлари баҳоларини бошқариш замонавий шароитда тижорат банкларининг қундалиқ фаолиятида биринчи даражати аҳамият касб этмоқда.

Шу билан бирга банк хизматларини баҳолашнинг мавжуд механизмини тадқиқ этишни, банк хизматлари баҳосининг шаклланишига таъсир этувчи омилларни аниқлаш муҳимлиги келиб чиқади.

Банк хизматлари баҳосини шаклланишига қўплаб омиллар таъсир кўрсатади. Биринчи навбатда у Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ривожланиши ва банк капиталининг шаклланиши билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасининг замонавий банк тизими жаҳон банк амалиёти анъаналарига мос равишда шакллантирилган. У мамлакат иктисодиёти фаолиятида муҳим ўрин эгаллайди. Чунки унинг воситасида пул капиталининг тармоқлараро тақсимоли амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг мустақил банк тизими XX асрнинг 80-йиллари охири 90-йиллар бошида шакллантирилди. Ушбу жараённинг ажралиб турувчи аҳамиятли томони шундаки, у банклар пайдо бўлиши билан бирга турли хил асосга эгаллигидир. Банкларнинг бир қисми ихтисослашган давлат банклари асосида, яна бир қисми янгитдан шаклланди. Ўзбекистонда банклар капиталининг шаклланиши ўзига хос хусусиятга эга. Жумладан, банк капитали шаклланишига устувор аҳамият берилаётган бозор иктисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистон

Республикасида банк капиталининг бошланғич жамғарилиш жараёнида бюджет маблағлари, марказлаштирилган ссудалар, давлат кафолатлари, ҳукумат дастурлари орқали молиялаштириш каби арзон ресурслар манба бўлиб хизмат қилган. Лекин бу манбалардан фақат чекланган доирадаги банклар фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган.

Ўзбекистон Республикасида банк капиталининг марказлашуви зиддиятларни келтириб чиқариши мумкин. Шу сабабли тижорат банклари фаолиятининг давлат томонидан назорат қилиш кучайтирилиши талаб қилинади.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бугунги кундаги тижорат банкларининг бозор иқтисодиёти ривожланиши билан боғлиқ давлатнинг инвестицион сиёсатини амалга оширишда фаол иштирок этишлари асосий масалалардан бири бўлиб қолади. Шуни яна бир таъкидлаб ўтмоқчимизки, банклараро рақобат шароитида энг асосий эътиборга молия масалалардан бири банк хизматлари баҳосини тўғри танлашдан иборатдир. Бу борада манфаатлар муштарақлиги муҳим ҳисобланади. Кўрсатиладиган банк хизматидан томонлар тенг манфаатдор бўлмоғи лозим. Ушбу хизматдан нафақат банк, балки хизматни қабул қилувчи томон ҳам манфаатдор бўлмоғи лозим. Шундай экан, банк хизматлари баҳосини, унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

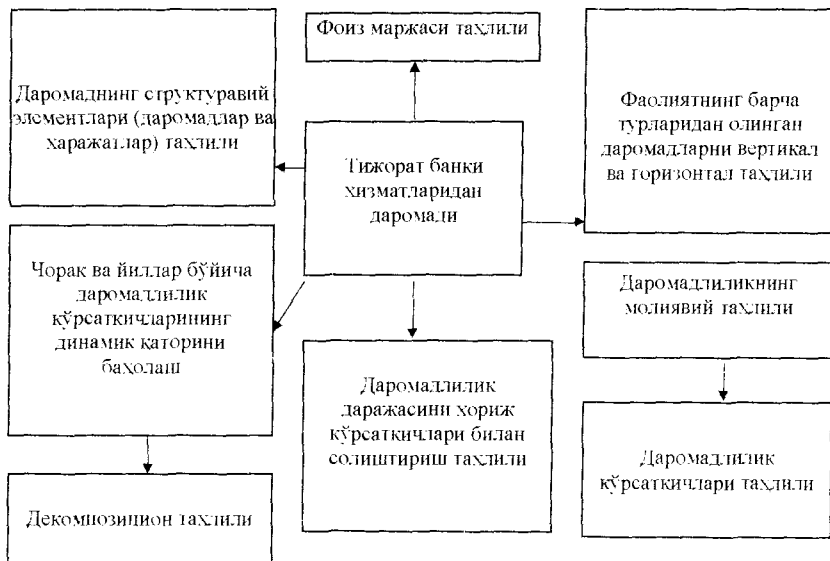
Амалга оширилган битимлар ва кўрсатилган хизматларнинг ҳақиқий баҳоси банкларнинг тижорат сирини ҳисобланиб кенг оммага ошқор қилинмайди. Банк асосий хизматлари баҳолари тахлили натижасида қўйидаги хулосаларга келинди. Бугунги кунда асосий банк хизматлари баҳоси оптимал даражада деб бўлмайди.

Бунга сабаб:

- банк аниқ бир мақсадли стратегияни ушлаб туради;
- банк ўз харажатлари ҳақида етарлича маълумотга эга эмас ва бозорда шаклланган нархларга қараб нархларни белгилайди.лар;
- банк алоҳида миқозлар билан кизиқиши;
- тижорат банкидаги менежментнинг паст даражаси;
- таклиф қилинаётган кредит фойзалари ҳақиқатдаги фойиз ставкаларига мос келмаслиги;
- турли ички ва ташқи сабаблар тўғрисида таклиф қилинган кредитнинг қайтармаслик рискинни юқори даражасининг мавжуд-

лиги, берилган кредитлар таъминоти хажми ва турининг хар хиллигининг мавжудлиги.

Одатда кредитлаштириш жараёнида баҳоларнинг шаклланиши, кредитлар сўмларда берилганда, Марказий Банкнинг қайта молиялаштириш ставкасига, хорижий валюта берилганида - LIBOR ставкасини ҳисобга оладилар. Шубҳасиз кредитларни берилиши таъминотнинг маълум бир турининг бўлишини тақозо этади. Кўчмас мулк, нақд хорижий валюта, қимматли қоғозлар, банк ва сугурта компанияларнинг кафолати қабилар энг оммалашган таъминотлардандир.

1.3-расм. Тижорат банклари хизматларидан келадиган даромад шаклланишининг таҳлилий услублари.²⁰

Банк хизматлари бозорида тижорат банкларининг ҳолатига ва жорий таркибига боғлиқ ҳолда уларнинг бошқарувчилари асосий ёки бир нечта муқобил баҳо стратегияларини танлайдилар. Бу уларга аниқ мақсадларига эришишларига ёрдам беради. Бунда тижорат банкларининг турли омилларга, банк хизматлари бозори

²⁰ Гитранова О. Финансово-кредитные институты как фактор экономического развития. Деянальцатые международные Илехановские чтения, тезисы докладов. Ташкент, 2006.

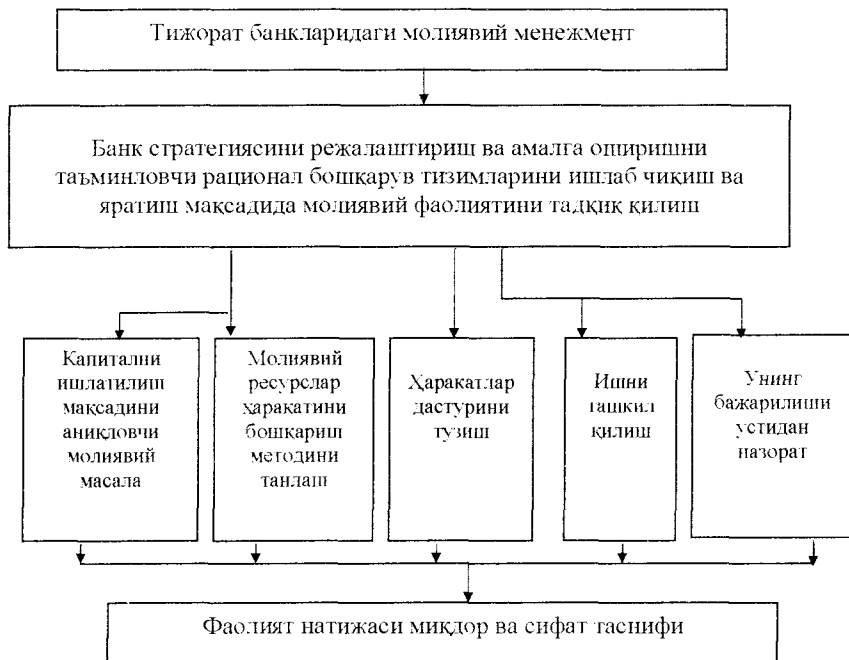
конъюктурасига ва тижорат банкининг молиявий ҳолатига қараб турли мақсадлари бўлиши мумкин.

Амалиётда баҳони шакллантириш усуллари орасида кенг тарқалганидан бири, рақобатни инобатга олган ҳолда аниқланадиган усулидир. Баҳонинг харажатлар асосида аниқланиш усули асосан йирик тижорат банклари томонидан қўлланилади, лекин, бу усулдан тижорат банкининг операция турлари бўйича чиқимлари ва харажатлари аниқ бўлгандагина фойдаланиш мумкин. Ҳозирги пайтда, кўп тижорат банклари қўрсатаётган хизматлари баҳосини ушбу жараёнга алоҳида эътибор бермаган ҳолда оддий йўллар билан аниқлашмоқда.

Юқориди айтиб ўтилган услубларда намоён бўлган тахлилнинг барча йўналишларини мажмуида қўйидагича тасвирлаш мумкин.

Банк фаолиятини даромадлилик нуқтаи назаридан тахлил қилиш кредит ва фойза сифатини шакллантириш, кам даромадли операцияларни аниқлаб, тижорат банкларининг сезиларли даромадлар олиш имконини берувчи таклифларни ишлаб чиқиш асосларини яратди. Ушбу масалаларни ечишда фаолиятнинг иқтисодий, молиявий тахлилининг ўтказмасдан, шу жумладан, банк молиявий ресурслари ҳаракатининг бошқариш механизми, капиталдан фойдаланишнинг самарали ва рационал системаси сифатидаги молиявий менежменти қабилар чуқур аҳамият касб этади. Бундай бошқарувнинг яқиний мақсади энг юқори даромад олишдир. (1.4-расм)

Тижорат банклари фаолиятида сифат тавсифи менежмент ва унга таъсир қилувчи омиллар тахлиliga боғлиқ. Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти шароитида банк хизматлари спектри хилма-хил, қўлаи кенгдир. Банклараро рақобат қураши шароитида банк хизматларини танлаш авваламбор миқоз учун унинг сифати, тўлиқлиги ва тезқорлиги ҳамда баҳосига боғлиқ бўлса, банк учун асосий эътибор хизмат турларининг жозибадорлигига эришиш, ҳар бир хизмат турининг самарадорлиги ва пировард натижада оладиган даромадини ошириш мақсадида миқозларни жалб этишдан иборатдир. Ҳар бир хизмат турининг самарадорлиги ўз навбатида бозор конъюктураси, ушбу хизмат туринига бўлган талаб ҳамда унинг сифатига тўлиқ боғлиқ эканлиги давр талаби бўлиб қолди.

1.4-рasm. Тижорат банкларидаги молиявий менежмент²¹

Биринчи боб бўйича хулосалар

1. Банклараро рақобат муҳити тўлиқ шаклланмаган шароитда Марказий банк пул-кредит сиёсатининг тактик мақсадларини танлаш, миқдорларга йирик кредитлар бериш жараёнларини тартибга солишда ўзига хос ёндашувни шакллантириш зарурлиги юзага келади.

2. Халқаро банк амалиётида банкларнинг йириклашиш жараёни давом этаётганлиги, ушбу жараённинг жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози чуқурлашаётганлиги банклараро рақобат муҳитига салбий таъсир кўрсатаётганлиги. Бундай шароитда тижорат банкларини ҳукумат томонидан паст ставкаларда қайта молиялаштириш амалга ошириш банк хизматлари сифатини кескин пасайишини олдини олишнинг устувор йўналиши деб ҳисоблаймиз.

²¹ Роуз П. С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. – Москва, 2003. с-67.

3. Тижорат банкларини юкори рискли кимматли коғозлар билан амалга оширилаётган чайковчилик операциялар хажмининг юкори эканлиги банкларнинг инвестицион операцияларда даромадлилик ва рисклилиқ ўртасидаги алоқадорликни оптимал даражасини таъминлаш йўли билан ушбу хизмат турининг сифатини ошириш зарурияти юзага келади.

4. Рақобат банкларнинг ноанъанавий молиявий хизматлар турини ривожлантиришга олиб келади. Бунда тижорат банклари (тўғри ёки махсус филиаллар орқали) кўчмас мулкларни гаровга қўйиб кредитлаш, дебитор қарзларини сотиб олиш (факторинг), кафолатлаш амалиёти ва бошқаларни амалга оширади.

5. Банк хизматларини баҳолаш миқдорий ва сифат кўрсаткичларига таянади. Рўй берган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози банк хизматларини баҳолашда кўпроқ сифат кўрсаткичларига эътибор қаратиш заруриятини юзага келтирди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзининг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози. Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» асарида таъкидлаганларидек банкларнинг фойда кетидан қувиб кредит ва кимматли коғозлар бозорларида турли спекулатив амалиётларига берилиб кетганлиги ушбу инқирозни юзага келтирган муҳим сабаблардан бири бўлди.

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МИЖОЗЛАРГА КЎРСАТИЛАЁТГАН БАНК ХИЗМАТЛАРИНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ

2.1. Ўзбекистон тижорат банклари хизматларининг таркиби ва динамикаси

Тижорат банклари томонидан миждозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг муҳим турларидан бири уларни кредитлаш ҳисобланади. Кредитлаш асосий хизмат тури сифатида эътироф этишнинг сабаби шундаки, тижорат банклари фаолиятининг иктисодий моҳиятига кўра кредитлаш институти ҳисобланади.

Республикаимиз тижорат банкларининг кредит хизматини баҳолаш учун мамлакатимизнинг иккита йирик тижорат банки ТИФ Миллий банки ва АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг кредит хизмати самарадорлигини таҳлил қиламиз.

Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки кредитларининг брутто активлар таркибидаги салмоғининг ўзгариши²², (1 январ ҳолатига, фоиз ҳисобида)

2.1-жадвал

Активлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўз- гариши, ф.п.
	2010	2011	2012	2013	2014	
Кассали активлар	26.9	32.0	29.8	30.0	26.6	-0.3
Қимматли қоғозлар	7.9	7.8	8.2	8.4	9.5	1.6
Кредитлар	49.3	51.3	54.2	54.1	59.5	10.2
Асосий воситалар	1.8	1.3	1.4	1.2	1.4	-0.4
Бошқа активлар	14.1	7.6	6.4	6.3	3.0	-11.1
Активлар жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x

²² Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банкнинг йиллик ҳисобот маълумоти асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

2.1-жадвал маълумотларидан кўринадики, тахлил қилинган давр мобайнида Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки брутто активларининг ҳажмида берилган кредитларнинг салмоғи барқарор ўсиш тенденциясига эга бўлган. Масалан, 2010 йилда бу кўрсаткич 49,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йил бошига келиб унинг даражаси 10,2 ф.п.га ошиб, 59,5 фоизни ташкил этган. Бу ижобий ҳолат ҳисобланади ва мазкур даврда кассали активлар ва бошқа активларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғининг пасайганлиги билан изоҳланади.

Кредитларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи кўрсаткичининг бақарорлиги банклараро рақобат муҳити шароитида ижобий ҳолат ҳисобланади ва тижорат банкнинг миллий ссуда капиталлари бозоридаги мавқеининг юқори эканлигидан далолат беради.

Мазкур жадвал маълумотларидан кўринадики, 2014 йилда ТИФ Миллий банки кассали активларининг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи 2010 йилга нисбатан 0,3 фоизли пунктга камайган. Бу эса, банк хизматлари сифатини ошириш нуқтани-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

Биз қуйидаги 2.2-жадвал маълумотлари орқали ТИФ Миллий банк кредит хизматининг самарадорлигига баҳо берамиз.

2.2-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2010-2014 йилларда ТИФ Миллий банки томонидан берилган кредитлар ва улардан олинган фоизли даромадлар суммаси ўсиш тенденциясига эга бўлди. Бу эса, ТИФ Миллий банки томонидан миқозларга кўрсатилаётган кредитлаш хизматининг кўлами кенгаяётганлигидан ва кредитлаш самарадорлиги ошаётганлигидан далолат беради. Кредитлардан олинган фоизларнинг ялпи даромад ҳажмидаги салмоғининг ўсиш тенденциясига эга бўлганлиги эса ижобий ҳолат ҳисобланади.

Шу билан бирга, тахлил қилинган давр мобайнида «Агробанк» томонидан берилган кредитлардан олинган фоизли даромадларнинг ўсиш суръати унинг кредит қўйилмаларининг ўсиш суръатидан орқада қолаётганлиги кузатилмоқда. Бу эса, қисқа ва узок муддатли даврий ораликларда ТИФ Миллий банки кредитлаш хизмати самарадорлигига нисбатан қучли салбий таъсирни юзага келтиради. Чунки, кредитлардан олинаётган фоизли даромадлар даражаси банкнинг кредитлаш салоҳиятини белгиловчи муҳим омил ҳисобланади ва унинг суръати кредит қўйилмаларнинг ўсиш суръатидан паст бўлмаслиги лозим.

**Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки кредит хизмати
самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар ўзгариши²³
(1 январь ҳолатига)**

2.2-жадвал

Кўрсаткичлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўз- гариши, ф. п.
	2010	2011	2012	2013	2014	
Кредитлардан олинган фоизларнинг банк ялпи даромади ҳажмидаги салмоғининг ўзгариши, фоиз ҳисобида	40,9	45,3	47,2	48,7	46,8	5,9 ф.п.
Берилган кредитлар, млрд. сўм	2232,7	3584,2	4294,5	5122,1	6681,5	3,0 марта
Кредитлардан олинган фоизлар, млрд. сўм	141,8	158,4	212,2	286,0	311,7	2,2 марта
Банк ялпи даромади, млрд. сўм	346,5	349,9	449,2	587,6	665,7	1,9 марта

Тижорат банкларида кредитлардан олинган фоизларнинг кредит кўйилмалари ўсиш суръатидан паст бўлиши уларнинг молиявий барқарорлигига нисбатан салбий таъсирни юзага келтиради. Ушбу ҳолат пировард натижада, тижорат банки томонидан кўрсатилаётган кредит хизмати сифатининг пасайишига ва ҳажмининг қисқаришига олиб келади.

Энди биз республикамизнинг йирик тижорат банкларидан яна бири бўлган АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг мижозларга кўрсатаётган кредит хизматининг амалдаги ҳолатини таҳлил қиламиз.

Қўйидаги 2.3-жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилинган давр мобайнида АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» брутто активларининг ҳажмида берилган кредитлар салмоғининг юқори эканлиги кузатилди. Бу эса, кредитлаш хизматини ривожлантириш

²³ Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банкининг йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

жиҳатидан ижобий ҳолат ҳисобланади. 2010-2014 йилларда кассали активларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғининг ошиш тенденциясига эга бўлганлиги банк активларининг даромадлилиги нуқтаи-назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Банкнинг кассали активлари салмоғининг 2010 йилга нисбатан 15,3 фоиздан 25,4 фоизга ошиб, таҳлил қилинган даврда 10,1 ф.п.га ошганлиги банкнинг даромадлилиги нуқтаи-назардан салбий ҳисобланади ва банкда кассали активларнинг йиғилганлигини кўрсатади. Ҳолбуки, ушбу кўрсаткич халқаро банк амалиётида 3 фоиздан ошмайди.

АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг активлари таркибида юқори ликвидли қимматли қоғозларга қилинган инвестициялар таҳлил қилинган даврда 1,2 фоиздан 1,6 фоизга ёки 0,4 ф.п.га ошганлигини кўриш мумкин.

**АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» кредитларининг брутто активлар таркибидаги салмоғининг ўзгариши²⁴
(1 январ ҳолатига, фоиз ҳисобида)**

2.3-жадвал

Активлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгариш, ф. п.
	2010	2011	2012	2013	2014	
Кассали активлар	15,3	20,7	28,7	27,0	25,4	10,1
Қимматли қоғозлар	1,2	2,8	2,2	1,7	1,6	0,4
Кредитлар	77,5	72,0	65,2	67,6	70,1	-7,4

Асосий воситалар	2,2	2,2	1,8	2,0	1,6	-0,6
Бошқа активлар	3,8	2,3	2,1	1,7	1,3	-2,5
Активлар жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x

Жадвал маълумотларидан кўринадики, 2010-2014 йиллар мобайнида АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» асосий воситаларининг брутто активлар ҳажмидаги салмоғининг пасайиш тенденцияси

²⁴ АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг йиллик ҳисобот маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

қузатилган. Бу тенденция ҳам банкнинг кредитлаш салоҳиятини ошириш нуктаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

Таҳлил қилинган даврда банкнинг кредит қўйилмалари ўзгариши беқарор бўлган. Чунки, 2012 ва 2013 йилларда 65 фоизни ташкил этгани ҳолда, ўтган 2010, 2011 ва 2014 йилларга нисбатан пасайиш тенденцияси қузатилган. Бу эса, банкнинг кассали активлари салмоғининг ошиши ҳисобига юз берган.

Биз қўйидаги жадвал маълумотлари орқали АТБ «Ўзсаноат-қурилишбанк» кредит хизматининг самарадорлигига баҳо берамиз.

2.4-жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил йилларда АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг кредитлардан олган фоизли даромадларида ялпи даромад ҳажмидаги салмоғига нисбатан ўзгариш тенденциясида беқарорлик қузатилган. Бу эса, банкнинг кредит хизмати самарадорлиги ошиши жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади. Кредитлардан олинган фоизлар миқдорининг камайиши тижорат банкнинг соф фоизли даромади миқдори озайшига олиб келади. Соф фоизли даромад кўрсаткичи эса, тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Таҳлил натижалари кўрсатадики, 2014 йилда АТБ «Ўзсаноат-қурилишбанк» кредит қўйилмалари ҳажми 2010 йилга нисбатан 3,9 мартага ортган. Бу эса, банкнинг миллий ссуда капиталлари бозоридаги мавқеининг кучайиб бораётганлигидан далолат беради.

2010-2014 йилларда кредитлардан олинган фоизларнинг ўсиш суръати кредит қўйилмалари ўсиш суръатидан паст бўлган. Бу «Ўзсаноатқурилишбанк» кредитлаш хизмати самарадорлигини ошириш билан боғлиқ муаммолар мавжудлигидан далолат беради. Чунки, банкнинг кредит қўйилмалари ва фоизли даромадларининг ўзгариши ўзаро мувофик эмас. Банкнинг ялпи даромадлари ўзгариши эса, кредит қўйилмалари ўзгариши ва кредитлардан олинган фоизларнинг ўсиш суръатларидан ортда қолаётганлигини кўриш мумкин.

**АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» кредит хизмати
самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар ўзгариши²⁵
(1 январь ҳолатига)**

2.4-жадвал

Кўрсаткичлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгари- ши,
	2010	2011	2012	2013	2014	
Кредитлардан олинган фойзларнинг банк яши даромади ҳажмидаги салмоғининг ўзгариши, фойз ҳисобида	50,7	46,9	46,2	50,3	58,8	8,0 ф.п.
Берилган кредитлар, млрд. сўм	1230,39	1389,64	2255,47	3401,19	4791,05	3,9 марта
Кредитлардан олинган фойзлар, млрд. сўм	95,37	100,55	126,54	196,25	291,01	3,1 марта
Банк яши даромади, млрд. сўм	187,93	214,59	274,06	390,22	494,98	2,6 марта

Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки ва АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг аҳоли ва корхоналарга кўрсатаётган депозит хизматларининг амалдаги ҳолатини таҳлил қиламиз.

Қўйндаги жадвалда Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банкининг депозит хизматлари кўрсаткичлари келтирилган

²⁵ АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг йиллик ҳисобот маълумотлари асосида муваляф томонидан тузилди.

Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки депозит хизматининг ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичларнинг ўзгариши²⁶

2.5-жадвал

Кўрсаткичлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгариши,
	2010	2011	2012	2013	2014	
Депозитларга тўланган фойзларнинг банкнинг жами харажатларига нисбатан салмоғининг ўзгариши, фойз ҳисобида	58,4	55,5	55,4	53,7	49,7	-8,6 ф.п.
Талаб килиб олинган депозитларнинг миқдори, млрд. сўм	1128,0	2273,0	2012,3	2288,1	2547,5	2,3 марта
Муддатли депозитларининг миқдори, млрд. сўм	604,8	583,3	661,2	673,4	762,5	1,3 марта
Жамғарма депозитларнинг миқдори, млрд. сўм	40,4	34,5	62,0	8,5	40,2	1,0 марта

Талаб килиб олинган депозитларнинг жами депозитларга нисбати, фойз ҳисобида	63,6	78,6	73,6	77,0	76,0	12,4 ф.п.
---	------	------	------	------	------	-----------

2.5-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2014 йилда ТИФ Миллий банкнинг депозитларга тўлаган харажатларининг ялпи

²⁶ Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки Виллик ҳисобот маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

харажатлар ҳажмидаги салмоғи 2010 йилга нисбатан пасайиш тенденциясига эга бўлган. Банкнинг депозитларга тўланаётган фоизли харажатларнинг жами харажатлар таркибидаги пасайиш тенденцияси депозит базасининг бекарорлиги билан изоҳланади.

Лекин банкнинг депозит хизматини самарадорлик даражасига салбий таъсир килувчи омилнинг мавжудлиги жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибди. Яъни, талаб килиб олинадиган депозитларнинг жами депозитлардаги салмоғи 50 фоиздан юқорилигича қолмоқда. Халқаро банк амалиётида қабул килинган меъёрий талаб бўйича бу кўрсаткичнинг даражаси 30 фоиздан ошиб кетмаслиги тавсия килинган.

ТИФ Миллий банкда фоизсиз харажатлар миқдорининг катта бўлганлиги сабабли муддатли ва жамғарма депозитлари миқдорининг юқори ўсиш суръатларига эга бўлишига қарамасдан депозитларга тўланган фоизли харажатларнинг жами харажатлардаги салмоғининг юқори суръатларда ўсиши кузатилмаяпти.

Депозитларга мижоз учун қулай бўлган фоиз ставкаларида тўловларни амалга оширилиши банкнинг депозит сиёсатининг жозибадорлигини оширишга хизмат килувчи асосий омил ҳисобланади. Шунинг учун муддатли ва жамғарма депозитлари бўйича белгиланган фоиз ставкалари мижоз учун мақбул даражада ва барқарор бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислох қилиш ва унинг барқарорлигини ошириш ва юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги 2010 йил 26 ноябрда қабул килинган ПҚ-1438-сонли Қарори республика банк-молия тизимини ислох қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг барқарорлигини ошириш, фаолиятини баҳолаш тизимларини ва ёндашувларини тубдан ўзгартириш, банк фаолияти ташкил этилишининг халқаро андозаларга, меъёрларга ва баҳолаш кўрсаткичларига мос равишда янада юқори даражага кўтарилишини таъминлашга замин яратди.

Юқоридаги қарорнинг мантикий давоми сифатида қабул килинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 майдаги «Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги 2344-сонли Қарориде, банк тизимининг молиявий барқарорлиги ва ишончлилигини янада ошириш, тижорат

банкларининг ресурс базасини мустақкамлаш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, уларнинг инвестициявий фаоллигини рағбатлантириш, шунингдек умум қабул килинган халқаро меъёр ва стандартларга мувофиқ банк фаолиятини ташкил этиш масалалари белгилаб берилди. Шунингдек, тижорат банкларининг самарали фоиз сиёсатини ишлаб чиқиш ва жозибадор омонат турларини таклиф қилиш вазифалари белгиланди. Ушбу қарорда тижорат банклари депозит операцияларини кенгайтиришга ҳамда барқарорлигини таъминлашга алоҳида урғу берилган.

Энди биз АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» томонидан миқдорларга кўрсатилаётган депозит хизматининг амалдаги ҳолатини таҳлил қиламиз.

Ўзбекистон Республикаси АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» депозит хизматининг ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар ўзгариши²⁷

2.6-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, депозитларга тўланадиган фоиз харажатларининг жами харажатлардаги улуши бекарор бўлган. 2010 йилда фоизли харажатларнинг жами харажатлар таркибидаги улуши 50.8 фоизни ташкил этгани ҳолда 2014 йилда 51.7 фоизни ташкил этди ва 2010 йилга нисбатан 1,1 ф.п.га ошган.

Таҳлил қилинган даврда банкнинг депозитлари таркибида талаб қилиб олинганга қадар ва жамғарма депозитларининг ўсиши юқори бўлган. 2014 йилда 2010 йилга нисбатан талаб қилиб олинганга қадар депозитлар 4,0 ва жамғарма депозитлари 7,7 мартага ошган. Бу эса АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг депозит хизматининг самарадорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади. Аммо, 2014 йилда жамғарма депозитлари миқдори 2010 йилга нисбатан ошишига қарамадан, унинг мутлоқ миқдори пастлигича қолмоқда. Бу эса банкнинг жамғарма депозитларини жалб қилишга етарлича эътибор қаратилмаётганлигидан далолат беради.

2014 йилда талаб қилиб олинганга қадар депозитларнинг брутто депозитлар ҳажмидаги салмоғининг 88,6 фоизини ташкил қилганлиги салбий ҳолат ҳисобланади ва депозит базасининг етарли эмаслигидан далолат беради.

²⁷ АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг йиллик ҳисобот маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Кўрсаткичлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгариши
	2010	2011	2012	2013	2014	
Депозитларга тўланган фоизларнинг банкнинг жами харажатларига нисбатан салмоғининг ўзгариши, фоиз ҳисобида	50.8	48.3	42.1	47.4	51.7	1,1 ф.п.
Талаб қилиб оли- надиган депозитларнинг миқдори, млрд. сўм	439.5	692.1	1230.9	1439.7	1766.3	4,0 марта
Муддатли депозит- ларнинг миқдори, млрд. сўм	184.4	119.8	175.6	130.7	149.0	0,8 марта
Жамғарма депозитларнинг миқдори, млрд. сўм	10.1	9.3	21.7	97.7	78.2	7,7 марта
Талаб қилиб олиннадиган депозитларнинг жами депозитларга нисбати, фоиз ҳисобида	69.3	84.3	86.2	86.3	88.6	19,3 ф.п.

Республикамызда амалга оширилаётган иктисодий ислохотлар аҳолининг турмуш фаровонлигини оширишга замин яратмоқда. Айниқса, банк тизимида амалга оширилган ислохотлар натижасида аҳолига тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган хизматлар сон ва сифат жиҳатидан ортиб бормоқда. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иктисодий ислохотларнинг асосий йўналиши кучли ижтимоий сиёсат ҳисобланиб, аҳолининг турли қатламлари манфаатларини ҳимоялашга хизмат қилади.

Энди биз Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки ва АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» томонидан миқозларга кўрсатилаётган ҳисоб-китоб хизматининг амалдаги ҳолатини таҳлил қиламиз ва унга хос тенденцияларни баҳолаймиз.

Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки ҳисоб-китоб хизмати ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар динамикаси²⁸

2.7-жадвал

Кўрсаткичлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгариши,
	2010	2011	2012	2013	2014	
Банкнинг ҳисоб-китоб хизматларидан олинган даромадлари, млрд. сўм	97,9	116,5	141,4	167,8	217,6	2,2 марта
Банк операциялар даромадлари микдори, млрд. сўм	169,8	158,8	192,6	260,3	310,0	1,8 марта
Банкнинг ҳисоб-китоб хизматларидан олинган даромадларининг операциялар даромадларидаги салмоғи, фоиз ҳисобида	57,6	73,4	73,4	64,5	70,2	12,5 ф.п.

2.7-жадвал маълумотларидан кўринадики, ТИФ Миллий банк операциялар даромадларининг умумий ҳажмида ҳисоб-китоб хизматларидан олинган даромадлар етакчи ўринни эгаллайди. Ушбу ҳолатнинг вужудга келиш сабаблари қуйидагилардан иборат:

* ТИФ Миллий банки республикамизнинг энг йирик, кўплаб миқозлар базасига эга бўлган тижорат банкларидан ҳисобланади, шу сабабли, миқозларнинг ҳисоб-китоб операциялари ҳажмининг ўсиб бориши банкнинг ҳисоб-китоб хизматларидан оладиган даромадлари ҳажмини ошириб боришига олиб келади.

* тижорат банкларида миқозларга кўрсатиладиган траст, факторинг, форфейтинг, своп, андеррайтинг каби хизмат турлари етарли даражада ривожланмаганлиги улардан олинаётган даромадларнинг операциялар даромадлар ҳажмидаги салмоғи паст бўлишига сабаб бўлмоқда.

* ТИФ Миллий банки миқозлари сезиларли қисмининг молиявий беқарорлиги уларнинг янги банк хизматларидан фойдаланишларига тўсқинлик қилмоқда. Банк хизматларидан фойдаланиш учун

²⁸ Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банкнинг ҳисобот маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

мижоз маълум миқдордаги комиссия тўловлар тўлашини талаб этади.

2.8-жадвал маълумотларидан кўринадики, АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг ҳисоб-китоб хизматларидан олган даромадлари миқдори тахлил килинган давр мобайнида барқарор ўсиш тенденциясига эга бўлди. Бу ижобий ҳолат ҳисобланади.

2014 йилда «Ўзсаноатқурилишбанк»операцион даромадлари ҳажмида ҳисоб-китоб хизматларидан олган даромадлари салмоғи 2010 йилга нисбатан кескин 2.9 ф.п.га камайган. Ушбу пасайишга қарамасдан АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг операцион даромадларида асосий ўринни ҳисоб-китоб хизматлари эгаллаган.

Ўзбекистон Республикаси АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» ҳисоб-китоб хизмати ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар динамикаси²⁹

2.8-жадвал

Кўрсаткичлар	Йиллар					2014 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгариши, ф. п.
	2010	2011	2012	2013	2014	
Банкнинг ҳисоб-китоб хизматларидан олган даромадлари, млрд. сўм	60.1	71.8	93.9	109.4	118.7	2,0 марта
Банк операцион даромадлари миқдори, млрд. сўм	72.4	89.0	118.8	152.1	148.3	2,0 марта
Банкнинг ҳисоб-китоб хизматларидан олган даромадларининг операцион даромадларидаги салмоғи, фоиз ҳисобида	83.0	80,7	79.0	71.9	80,0	-2,9 ф.п.

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки ва АТБ «Ўзсаноатқурилиш-

²⁹ АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг ҳисобот маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди

банк»нинг амалий маълумотлари ва кўрсаткичлари асосида ҳулоса килиб айтганда:

- **биринчидан**, республикамиз тижорат банкларининг кредит хизматлари самарадорлигини оширишда сезиларли муаммолар мавжуд бўлиб, кредит қўйилмалари ва кредитлардан олинган фойзли даромадларнинг беқарорлигида намоён бўлмоқда:

- **иккинчидан**, талаб килиб олинадиган депозитларнинг жами депозитлардаги салмоғини халқаро амалиётдаги меъерий талаблар даражасидан юқори эканлиги банкларнинг депозит хизматларининг самарадорлигини ошириш борасида аниқланмаган захираларнинг мавжудлигидан далолат беради:

- **учинчидан**, республикамиз тижорат банкларида миқозларнинг ҳисоб-китоб операциялари ҳажмининг ўсиши банкнинг ҳисоб-китоб хизматларидан оладиган даромадининг ҳажмини ошириб боришига сабаб бўлмоқда, шунингдек, банкларнинг миқозларга кўрсатадиган траст, факторинг, форфейтинг, своп, андеррайтинг каби хизмат турларининг ривожланмаганлиги улардан олинаётган даромадларнинг операцион даромадлар ҳажмидаги салмоғининг паст бўлиб қолишига олиб келмоқда

2.2. Банк хизматларининг молиявий асослари ва унинг омиллари

Маҳаллий банк муассасаларида молиявий муаммоларнинг вужудга келиши молиявий бозордаги барча иштирокчилар манфаатларига таъсир қилади. Тижорат банкининг барқарор молиявий фойда кўриб ишлашида нафакат унинг акционерлари ва хизматчилари, балки банк билан боғлиқ институтлар ва шахслар ҳам манфаатдордирлар. Бу унга ишониб топширилган пул маблағларини йўқотиш хавфи туғилган миқозлари, ҳамкор банклар, ҳар бир банкнинг ва бутун банк тизими фаолиятининг бир меъёردа боришини таъминлашга масъул бўлган Марказий Банк, жамият аъзоларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳукумат органлари шулар жумласидандир. Шунингдек, молиявий фойда фақатгина банк фаолиятининг самарадорлиги кўрсаткичи бўлибгина қолмай, балки банкнинг кейинги фаолиятидаги хизматларнинг кенгайишига ишлатилувчи капиталнинг ўсиш манбаи ҳамдир.

Буларнинг ҳаммаси банк фаолиятида даромадлиликни таъминлаш муаммосининг долзарблигини тасдиқлайди ва бу муаммонинг ечимида банк менежменти катта аҳамият касб этади.

Тижорат банклари ишининг даромадлигини пасайтиришга нафакат ташки омишлар таъсири (молиявий бозорнинг турли сегментлари даромадлигининг тушиб кетиши), балки банк менежментининг паст даражаси ҳам таъсир қилади. Бу билан эса банклар янада кўпроқ рискларни ўз зиммасига оладилар. Бошқарувнинг сифат даражаси доимо ўзгариб турувчи бозор шароитида банк фаолиятидаги икки кўрсаткич яъни риск ва даромадлилик кўрсаткичлари ўртасидаги оқилона нисбатни белгилашни талаб қилади. Айнан шунинг учун, банк молиявий фойдаси банк менежментининг асосий элементлари таркибига киради.

Тижорат банки хизматларини таъминлашнинг молиявий асоси хисобланувчи молиявий фойдани турли йўналишлар бўйича бошқариш мумкин, аммо бунда олиндиған банк даромадини ўсишини таъминлаш ва унинг харажатларини имкон қадар қисқартириш банкнинг асосий мақсади бўлади.

Жорий фойда миқдори ва банк фаолиятини ташкил қилинишига боғлиқ омишлар банк хизматлари мажмуини таъминлашнинг молиявий асосларига таъсир этади. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин³⁰:

1. Банк раҳбарларининг малакаси. Бу тижорат банкининг молиявий ҳолати ва операцион фаолиятини муваффақиятли амалга оширилишигагина таъсир кўрсатибгина қолмай, балки умумий муваффақиятга эришишларига боғлиқ бўлган ҳамкасблари бутун жамоаси фаолиятини тўғри ташкил қилиш билимларига таъсир қилади.

2. Кўрсатилаётган банк хизматлари рақобатбардошлики даражаси фойда олиш жараёнини тезлатиб, янги миқозларни жалб этади, шунингдек, хизмат кўрсатиш жараёнида олиндиған фойда улушини ошириш мақсадида маълум бир баҳо сиёсатини ўтказиш имкониятига таъсир кўрсатади.

3. Банк фаолияти ва меҳнатни ташкил қилиш даражаси мавжуд моддий ва меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланишга, кейинчалик фойдаланиш нуқтан назаридан нисбатан самарали бўлган ресурсларни жалб қилишга ёрдам беради.

³⁰ Роуз Н.С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. – Москва, 2003. с-76.

4. Банк фаолиятини молиявий режалаштиришнинг ҳолати ва самарадорлиги меҳнат жараёнларини жорий бошқарувидаги хато-лардан қочишга, молиявий йўқотишлар рискинни камаййтиришга имкон беради, тўғри стратегияларини ишлаб чиқишга ёрдам беради, иқтисодий барқарорликни, банк фаолиятининг истикболли ўсиши ва ривожланишини таъминлайди.

Санаб ўтилган омилларни ҳисобга олган ҳолда банк раҳбарлари банк фаолиятини шундай ташкил қилишга ҳаракат қилишадик, бунда олинadиган натижа хизмат кўрсатиш харажатларини қоплаши ва охириги натижада режалаштирилган фойда ҳажми шаклланиши зарур.

Банк хизматларини таъминлашнинг молиявий асоси сифатида амалиётда асосий самарадорлик кўрсаткичи - молиявий фойда ва унинг ҳажми қабул қилинган. Молиявий фойда танланган фаолият соҳасини ташкил қилиш даражаси кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Самарадорлик даражасининг юқорилиги банк бошқарувининг ижобий тавсифи бўлиб хизмат қилади ва имидж яратишга имкон беради. Молиявий фойда нафақат ижобий молиявий натижа кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади, балки банк кредит ресурсларини оширишнинг молиявий манбаларидан бири ҳамдир. Демакки, банк хизматларини кенгайтириш учун иқтисодий ўсишнинг барқарорлик базаси бўлиб ҳам ҳисобланади. Тижорат банки фойдаси турли хизматларни шакллантириш манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бу маблағлардан эса кейинчалик мижоз талабларини молиялаштиришда, инвестициялашда фойдаланилади. Банк фойдаси шунингдек - қийматнинг энг юқори ўсишига эришишни кўрсатиб турувчи белги бўлиб ҳисобланади. Бу эса ушбу соҳаларга инвестициялар қилиш учун стимул (қизиқиш) яратади. Бошқа томондан, зарарлар ҳажмини характерловчи салбий молиявий натижа, банк зарарларини тугатиш бўйича банк мутахассислари томонидан қўлланилади.

Шундай қилиб, ҳозирги бозор иқтисодиётида молиявий фойда фақат банк фаолиятининг биргина максадигина эмас, балки банк фаолиятини ривожлантиришнинг жорий ва стратегик максадларига эришиш воситаси ҳамдир. Шунини таъкидлаш лозимки, фойда банкнинг ўз ресурсларининг бир қисми сифатида, қарзга олинган маблағлар билан солиштирилганда кўпроқ манфаатли маблағлар манбаидир.

Тижорат банклари тадбиркорлик тузилмаларининг ўзига хос шакли сифатида алоҳида ўрин эгаллайди. Улар ресурсларнинг ўзига хос тури - молиявий ресурслар билан муомалаларини амалга оширадилар. Банкда асосий ресурслар бўлиб пул маблағлари ҳисобланади. Улар молиявий бозорда қўлга киритилади ва кейинчалик жойлаштириш учун бошланғич манба сифатида ишлатилади, шунингдек, шунга яраша фойда олишни кўзда тутди. Банкларнинг яна бир аҳамиятли бўлган ажралиб турувчи сифатларидан бири, фойдаланилаётган ресурслар умумий кийматида ўз маблағларининг улусини у даражада катта эмаслиги. У тахминан 10%ни ташкил қилади.

Менежмент, бошқарув жараёни банк фаолиятининг турли соҳаларини камраб олади, шу жумладан, унинг ташқи кийёфаси (жиҳозлаш), персонал (мижозларга хизмат кўрсатиш маданияти), техник таъминлаш (алоқа воситалари, компьютерлар). Бунда, банк менежменти шу соҳа мезонлари бўйича баҳоланувчи муҳим соҳалардан бири, кредит муассасасининг молиявий ҳолати ҳисобланади. Фойда эса унинг фаолиятининг самардорлик кўрсаткичидир.

Банк хизматларини таъминлашнинг молиявий асослари сифатида шунингдек, банк молиявий менежменти бошқарув қарорлари тизими тушунилади. Бу тизим макро ва микро даражада мақсадларга эришиш учун кредит ресурслари ҳаракатини ўз вақтида ва узлуксиз юз беришини таъминловчи чора-тадбирлар йиғиндисидир. Бунда турли даражадаги ўзаро боғлиқ мақсадлар бирлаштирилади.

Банкдаги менежмент сифат даражаси бўйича иккита категорияга бўлинади.³¹

1. Банк фаолиятини самарали бўлишига имкон берувчи ва ташқи омиллар ҳамда ички омилларнинг салбий таъсирига қарши тура оловчи сифатли бошқарув-менежмент.

2. Биринчи категорияга қарама-қарши бўлган жиддий зарарлар билан боғлиқ ва охир-оқибат банкни инқирозга олиб кетувчи сифатсиз бошқарув-менежмент. Банк инқирози тахлили шунки кўрсатадики, банк инқирозга бирданига учрамай, балки секин-асталик билан менежментнинг маълум бир босқичларини босиб ўтиб келади.

³¹ Роуз П.С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. – Москва, 2003, с-87.

Сифатли менежмент қўйидагиларни кўзда тутиши лозим: биринчидан, банк мижозлари ва ҳамкорлари манфаатларига қарши бўлмайдиган, банк фаолиятининг мақсадларини танлаши; иккинчидан, қўйилган мақсадларга фойдаланадиган бошқарув методларининг мос келиши.

Банк менежменти атрофидаги муҳит таъсирида (жараёнлар, ташкилий тузилмалар, хусусий шахслар) бўлади. Лекин, менежмент даражаси ўз навбатида банк тизимининг ҳолатига ва мамлакатдаги иқтисодий ҳолатга, бутун жамият манфаатларига таъсирини ўтказди. Шунинг учун амалиётга тадбиқ этилувчи банк менежментини баҳолаш муаммоси мавжуд. Ушбу мақсадга эришиш йўлида турли рейтинг тизимлари ёки банк самарадорлигини характерловчи кўрсаткичларнинг маълум бир тўпламидан фойдаланилади.

Тижорат банкининг даромадларини шакллантириш унинг фаолият кўрсатишида катта аҳамиятга эга. Даромадлардан нафакат барча харажатларни қоплашда, балки унинг кейинги ўсиши ва банкнинг ривожланишида, шунингдек, банк хизматчилари ва таъсисчиларининг ҳолатини яхшилашда фойдаланилади. Даромадларнинг доимо ўсиши банкнинг стабил ўсишига интилаётганидан, кўп ҳолларда банкни ўраб турувчи муҳитдаги имиджини сезиларли орттирувчи, менежментнинг тўғри йўлга қўйилганидан далолат беради.

Замонавий тижорат банки учун унинг фаолиятининг ҳар хил турларидан даромад олиш характерлидир. Бу фаолият унга хос кредитлаштириш, ўз мижозларларининг ҳисоб-варақларини юритиш каби анъанавий операциялар каби янги операциялар (лизинг, факторинг, брокерлик хизматлари, қимматли қоғозлар билан операциялар)да намоён бўлади.

Банк менежментида олинган даромаднинг ҳажми ва структурасини кўриб чиқаётганда аналитик ёндашувдан фойдаланилади. Бу тахлилни моҳияти шундаки, унда расмий усуллардан (чўқур тахлилни ўтказишга имкон берувчи, турли коэффициентлар ҳисоби) фойдаланишдир. Банк даромадининг таркибий ва омилли тахлили даромадларнинг ҳолати ва ўзгариш ютуқларини баҳолашга имкон беради. Келажакда, бу банк менежменти олдида қўйган мақсадларни амалга оширишга қаратилган аниқ бошқарув қарорларини ёки фаолият шароитларини тўдан ўзгартирувчи янги қарорларни қабул қилишга асос бўлиб хизмат қилади. Алоҳида гуруҳлар

бўйича даромадларнинг ўзгариши менежерлар томонидан ҳар хил баҳоланиши мумкин ва келажакда банк сиёсатини шакллантиришда фойдаланилади.

Фоизли даромадларни бошқариш унинг чегаралари билан юзага келган ракобат муҳити доирасида максималлашувини кўзда тутлади. Бу чегаралар биринчи навбатда, Марказий Банк томонидан ўрнатилади. Фоизли даромадларни бошқаришда уларнинг сифат характеристикаси маълум аҳамиятга эга. Даромадларнинг сифат ва сон кўрсаткичларини бирлашuvi уларни бошқаришда қўйилган мақсадлардан биридир.

Инвестицион даромадлар менежменти, одатда, умумий даромадлар таркибида бу гуруҳнинг тез ўсишини кўзда тутмайди. Инвестициялашдан мақсад фақатгина даромад олишгина эмас, балки миқоз ҳақида қўшимча маълумот олиш ёки банк активлари портфелини диверсификациялашга эришишидир. Шунингдек, бизнинг шароитда, иқтисодиётнинг реал сектори ҳали юқори фойда олишни кўзда тутишга имкон бермайди, шунинг учун инвестициялар фақатгина ишончли лойиҳаларгагина қўйилмоқда. Шу сабабли, банк фаолиятининг бу йўналиши юқори даромадли бўлиб ҳисобланмайди.

Миқозларга хизмат кўрсатишдан олинadиган фоизсиз даромадлар (ҳисоб-варағини очиш учун тўлов ва бошқа даромадлар) ўз моҳиятига кўра коповчи даромадлардир. Улар ишлаб чиқариш харажатларига ва операция сифатига мос келиши зарур. Шунинг учун, банк менежментининг бу гуруҳдаги даромадларни ўзгаришига икки омил бўйича (ҳажмли ва баҳоли) ёндашиш турличадир. Шундай қилиб, агар бу гуруҳ даромадларининг ўсиши таклиф этилаётган банк хизматлари доирасининг кенгайишига, миқозларга хизмат кўрсатиш сифатининг ортишига боғлиқ бўлса, унда даромадлиликни орттиришнинг бу йўналишига ижобий ҳолат сифатида қараш мумкин. Бунда банкнинг бозордаги ҳолати ҳам кам аҳамиятли эмас. Агар бу юқори мавқега эга банк бўлса, унда хизматлар учун юқори баҳоларнинг юқори даражада эканлиги миқозларни одатдагидек, кўрkitмай, аксинча жалб қилади. Улар бунда юқори тўловларни тўлаган ҳолда, шунга мос сифатли банк хизматларини кўзда тутишади. Лекин, бошқа томондан, тўловлари паст даражада бўлган ракобатни ҳам ҳисобга олиш зарур. Бу шу банкнинг ҳам тўловларига таъсир қилиши мумкин. Бундай боғлиқлик ҳар доим ҳам бирдек таъсир кўрсатавермайди, чунки

банк ишида мижознинг ишончли, битта банк хизматларидан фойдаланиш одати, ракобатчи банкнинг паст нархларининг жалб қилишидан кўра кучлироқдир.

Валюталарнинг қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий инструментлар (фьючерс, опцион) олди-сотти операциялари билан боғлиқ фойсиз даромадлар ушбу турдаги активлар котировкасининг қисқа муддатли ўзгариши ҳисобига шаклланади. Битимларнинг ушбу турлари бўйича даромадлари юқори риск даражаси билан боғлиқ. Чунки котировкалар ўзгаришига кўп омиллар таъсир кўрсатади.

Сифатли бошқарув даромаднинг ушбу манбаини қисқа даврда қўшимча даромад олиш мақсадида (ўрганишда) анъанавий банк операцияларини амалга оширишда талаб қилмайдиган, пул маблағлари мавжуд бўлганидагина фойдаланишни кўзда тутди.

Банк даромадлилик даражасини ошириш нуқтаи назаридан интеллектуал даромадлар гуруҳи ҳам катта имкониятларга эгадир. Унинг таркибига консалтинг хизматлари, информация хизматлар, кафолат бериш, шунингдек, номоддий активларнинг баъзи турларини ижарага бериш ёки тўловлар бўйича даромадлар (методикалар ва методик ишланмалар, ноу-хау, дастур таъминоти) қабилар қиради.

Банк менежменти бундай даромадларнинг мавжудлигини юқори малакалилик сифатида, бу йўналишнинг манфаатлилигини эса қуйидаги ҳолатлар билан характерлайди:

- бир марталик инвестицияларда ва нисбатан кам аҳамиятли операцион харажатларда бу даромадлар стабил ва кафолатли бўлади:

- интеллектуал банк хизматлари банк обрўсини кўтаради ва бу уларнинг ривожланишига ёрдам беради.

Улар банк хизматлари доирасининг кенгайишига ва уларнинг диверсификациялашувини сақлаб туришига ёрдам беради. Бу эса кредит бозорида каттик ракобат шароитида муҳимдир. Улардан фойдаланиш билан банк ва мижоз ўзаро ҳамкорлиги ривожланади, мижозларнинг банкка бўлган ишончи ортади. Буларнинг ҳаммаси ушбу хизмат турларини кейинчалик ривожлантиришни тавсия этади. Банк менежменти бу даромадлар гуруҳини максималлаштиришга эришишни кўзда тутди. Даромаднинг баъзи турлари уларнинг миқдор кўрсаткичлари нуқтаи назаридан банк учун айтарли муҳим эмас. Бунга молиявий санкциялар, йўқотилган

кредитлар қайтарилиши кабилар таркибига кирувчи бошка даромадлар гуруҳи киради. Банк бошқаруви одатда, бундай даромадларни камайтиришни олдига мақсад қилиб қўяди. Шунингдек, уларни қўлланилиши, айниқса санкциялар, миқозларнинг салбий муносабатига олиб келади, уларни миқдорини ортиши банк обрўсига путур етказди. Шунинг учун санкциялар сиёсати жуда ҳам эҳтиёткорлик ва ўйлаб ишлаб чиқилиши лозим.

Банк даромадларининг миқдор кўрсаткичлари сифат кўрсаткичлари билан ўзвий боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади. Даромадларни уларнинг сифат даражаси бўйича 3 гуруҳга ажратилиши (адекват, тасодифий ва авантур) уларни маълум бир гуруҳ таркибига аниқ даромадларнинг ҳар хил турлар бўйича шакллантиришга имкон бермайди. Масалан, банкнинг шартнома муносабатларини бузиш, яъни «калтис» (авантур) даромад олиш мақсадида ўз ҳамкорларини алдаш эвазига оширилади. Шундай қилиб, паст сифат кўрсаткичларига эга бўлган ҳолда миқдор кўрсаткичларининг юқори бўлиши менежмент кўрсаткичи бўлиб ҳисобланса-да, ҳажми кам бўлган юқори сифатли даромад манбалари катъий, ривожланаётган, стабил обрўга эга банкларга ҳосдир.

Банк томонидан қилинган харажатлар ҳажми ҳам банкнинг даромад олишда муҳим аҳамиятга эга. Молиявий хизматлар шаклидаги ишлаб чиқариш жараёни моҳиятига кўра, банк ресурсларини ташкил қилувчи ўз капитали ва банк томонидан жалб қилинган маблағларни даромадли активларга айланишини намоён қилади. Қилинган харажатларнинг самарали бўлиши бу жараёни амалга оширишнинг энг маъқул йўлидир. Бу эса қилинган харажатларни доимий назорат қилиш ва таҳлил қилишни муҳимлигини келтириб чиқаради. Чунки харажатларни рационал равишда камайтириш йўли билан банк фаолиятининг самарадорлигини оширишга эришиш мумкин. Банк менежментини унинг келажакдаги даромадларининг ўсишига маълум бир йўналтирилганидан фарқли ўлароқ, харажатлар билан боғлиқ масалалар ечимида у даражада катъий эмас. Бу ерда унинг оптималлашувига эришиш зарур. Яъни уларнинг шундай даражасини ва уларнинг ўзгаришини таъминлаш лозимки, бу уларга тадбиркорлик фаолиятининг асосий мақсадига - фойда олишга эришишларига имкон яратиши керак. Шунинг учун, банк харажатлари бошқарувида уларнинг маълум бир рационаллиги ҳисобга олиниши зарур.

Банкнинг фоизли харажатлари кўпинча муҳитнинг таъсири остида бўлади. Мисол сифатида ҳозирги даврдаги қийинчиликларни келтириш мумкин, яъни улар умумий молиявий, банк, хусусий, кризис шароитида янги депозитларни жалб қилиш билан боғлиқ қийинчиликлар. Кредит ташкилотларига нисбатан миқозларнинг ишончини йўқолиши билан банклар ўз ресурслар базасини кенгайтириш учун маълум бир сисёатни ишлаб чиқиши зарурки, бунда асосий йўналиш – банкни потенциал миқозлар билан муносабатларини жалб қилувчи томонларини ишлаб чиқишдир. Бу мақсадда миқозлар учун маълум бўладиган фоиз ставкалари таклиф қилинади, шунингдек, қўшимча хизматлар ишлаб чиқилади ва таклиф қилинади. Албатта, бундай сисёат олиб бориш билан қисқа давр ичида даромад олишни имкони йўқ, лекин кейинчалик даромадларнинг ортишини назарда тутди.

Банк ишининг даромадли, самарали бўлишига қизиқиш, унинг фаолиятини ҳақиқий баҳолашга имкон берувчи кўрсаткичларни аниқлашни талаб қилади. Кўп ҳолларда банк фаолиятининг умумлаштирувчи кўрсаткичи бўлиб, бозордаги бозор курсини ўрнатиш йўли билан аниқланувчи, банк акцияларининг қиймати ҳисобланади. Бироқ, банк акцияларининг бозордаги айланиши у даражада юкори эмаслиги, банк фаолияти самарадорлиги ҳақида тўлиқ тасаввур бермайди. Шунинг учун, банк амалиётида ҳар бири банк фаолиятининг маълум бир йўналишининг индикатори бўлиб хизмат қилувчи, фойданинг нисбий кўрсаткичларидан фойдаланиш энг маълум йўллاردан бири ҳисобланади.

Банк фаолияти самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичи бўлиб, капитал рентабеллиги хизмат қилади. Бу инвесторларга банк капиталига қўйилган ўз маблағларидан олинган соф фойда ҳажми ҳақида маълумот беради ва шу билан бир вақтда фойда олиш мақсадида банк соҳасидаги қўйилмаларининг риск даражасини ўзида намоён қилади. Банк менежерлари ишининг сифат даражаси индикатори бўлиб, соф фойда (СФ) ва даромадли активлар (А) нисбати сифатида ҳисобланувчи, активлар рентабеллик кўрсаткичи хизмат қилади. Бу кўрсаткичнинг аҳамиятли томони шундаки, у фойда олиш учун мавжуд активлардан фойдаланиш масаласини банкнинг бошқаруви муаммони қай

даражада самарали еча олишини характерлайди. Рентабелликнинг иккала кўрсаткичи ўзаро узвий боғлиқликка эгадирлар.³²

$$\frac{\text{СФ}}{\text{АК}} = \frac{\text{СФ}}{\text{А}} \times \frac{\text{А}}{\text{АК}}$$

Активлар (А) ва капитал (К) муносабати кўрсаткичи банк активларининг умумий таркибида ўз маблағларининг иштироки даражасини характерлайди. Унинг ёрдамида рентабелликнинг икки кўрсаткичи – капитал ва активлар орасидаги ўзаро боғлиқлик ўрнатилди. У яна шунингдек, ўз фаолиятида мижозлар маблағларидан фойдаланган ҳолда, ўз зиммасига олувчи, риск даражасини ҳам характерлайди. Шу тарика, акционерлар учун даромадлиликнинг ортиши фақат банк ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш билангина эмас, балки банк активлари таркибида қарз маблағлари улушининг ортиши ҳисобига ҳам таъминланади. Бирок, бу банк учун рискнинг ортишини билдиради. Шунинг учун менежерлар томонидан назорат қилиниши зарур. Риск даражасининг марказлашган назорати учун банк назорати рискни ҳисобга олган ҳолда активларнинг ўз капиталига нисбати сифатида қаралувчи, капиталнинг етарлигининг махсус нормативини ўрнатади.

Банк фаолияти даромадлигининг яна бир муҳим кўрсаткичларидан бири бу даромад фарқланиши деб номланувчи кўрсаткичдир. У активларнинг ўртача даромадлилик даражаси билан фоиз билан тўланувчи пассивлар бўйича харажатларнинг ўртача даражасини солиштириш йўли билан аниқланади. Маҳаллий амалиётга қўллаш билан бу кўрсаткич фоизли фойда (ФФ) деб аташ мумкин:

$$\text{ФФ} = \frac{\text{ФД}}{\text{ДА}} \times \frac{\text{ФХ}}{\text{ФТП}}$$

Бунда: ФД - фоизли даромадлар; ФХ - фоизли харажатлар; ДА - даромадли активлар; ФТП - фоиз тўланувчи пассивлар.

³² Ахмеджанов Х. «Развитие банковских структур в условиях либерализации экономики». Девятнадцатые международные Пленарные чтения, тезисы докладов. Ташкент: 2006.

Бу кўрсаткич ахамияти ва унинг динамикаси тахлили банк менежменти сифати ҳақида ҳулосалар чиқариш имконини беради. Масалан, агар фоизли фойда кўпайса, менежерлар хатти-харакатлари туфайли активлардан фойдаланиш эвазига даромадлар, банк томонидан жалб қилинган ресурслар бўйича тўловларга караганда кўпроқ ортганини билдиради. Фоизли фойда кўрсаткичи ва унинг динамикаси банк томонидан олиб борилаётган фоиз сиёсатини яққол характерлайди. Бу сиёсатнинг моҳияти шундаки, банк жалб қилган ресурслар ва кредитлар бўйича тўловларни тўғри ўрнатишга эришишидир. У паст бўлмаган – депозитлар оқимиға ёрдам беради ва у даражада юқори бўлмаган банк фойдасини сезиларли камайтириши мумкин. Лекин шу билан бир вақтда фоизли даромад кредит бозоридаги рақобат даражасига жуда ҳам таъсирчандир, рақобатнинг кучайиши билан фойда камайишни бошлайди. Мижозларға қарз маблағларини таклиф қилувчи кредит ташкилотларининг қанчалик кўп пайдо бўлиши билан, кредитлар бўйича паст ставкаларни ва депозитлар бўйича юқори ставкаларни ўрнатишға тўғри келади.

Барча айтиб ўтилган кўрсаткичлар банк хизматларини таъминлашнинг молиявий самодорлиги ҳақида бу жараённинг муваффақиятли амалға оширишдан манфаатдор шахслар учун реал ҳолат ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Банк хизматлари мажмуини таъминлашнинг молиявий асослари ва унинг омиллари тахлитини ТИФ Миллий банки мисолида кўриб чиқишни лозим топдик.

ТИФ Миллий банки активлари таркибий тўзилиши динамикасини кўриб чиққан ҳолда таъкидлаш лозимки, кредит қўйилмалари унинг активлар таркибий тўзилишида етакчи ўринни (59,5%) эгаллайди, активларни қимматли қоғозларға жойлаштириш нисбатан пастроқ (9,5%). Даромад келтирмайдиган активлар жами активларнинг 31,0 фоизини ташкил этади.³³

Банкнинг катта ҳажмдаги қўйилмалари ссуда активларига жойлаштирилганлиги сабабли, банк ссуда портфели диагностикасини ўтказиш мақсадға мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Диагностика жараёни қимматли қоғозлар ва тақдим этилган ссудалар портфеллари сифатининг баҳсланишидан бошланиши лозим. Кейинчалик эса, банкнинг муаммоли активлар ҳажми, аниқ ёки эҳтимолли зарарлар ва уларнинг сабаблари аниқланади. Аниқ ёки эҳтимолли

³³ Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банкининг йиллик ҳисоботларининг маълумотлари.

зарарлар баҳоланганидан сўнг, банкнинг тўлов қобилияти ва унинг келгуси фаолият кўрсатиш қобилияти аниқланади.

Банк томонидан берилган заёмлар портфели ҳамда бошқа активлар ва кўзда тутилмаган баланسدан ташқари мажбуриятларнинг сифатини аниқлаш учун биринчи навбатда активлар баҳоланишининг мезонларини белгилаб олиш лозим. Одатда, бундай мезонлардан қарз олувчининг молиявий ҳолати ва тўловга лаёқатлилигини баҳолашда фойдаланилади. Портфелнинг сифати ва ҳар бир банкнинг молиявий ҳолатини аниқлаш учун портфел сифимининг асосий қисми таҳлил қилиниши зарур. Ушбу таҳлил жараёнида иштирок этувчи назоратчилар ва бошқа шахслар банкнинг "энг заиф томони", яъни муддати ўтказиб юборилган қарзлар, нисбатан имтиёзли шартлар асосида қайтиб кўриб чиқилган қарзлар, банк раҳбарияти томонидан аниқланган муаммоли қарзлар, тўланиши лозим бўлган фоизлар, капитализация қилинган ёки қўшимча молиялаштирилган, аммо тўланмаган заёмларни баҳолашлари лозим.

Юқорида амалга оширилган таҳлилдан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки ўз фаолиятида ички манфаатларни ҳисобга олган ҳолда аниқ, бир мақсадга йўналтирилган сиёсатни амалга оширган. Улар қуйидагилардан иборат:

- қўйилмалардан юқори даражада максимал фойда олиш;
  - кредит портфелини бошқаришнинг мақбул даражасига эришиш;
  - ликвидлик ва тўловга лаёқатлилиқнинг зарур бўлган даражасини таъминлаб туриш;
  - ўсишнинг замини ва захирасини яратиш.
- Ташқи манфаатларни ҳисобга олган ҳолда:
- мамлакатда иқтисодий ва сиёсий барқарорликни қўллаб-қувватлаш;
  - ислохотлар курсини амалга ошириш ва тадбиркорликни ривожлантириш;
  - тўлов интизомини мустаҳкамлашни амалга ошириш.

Банк даромадлари ва харажатларининг таҳлили, тижорат банки фаолияти натижаларини ўрганиш унинг тижорат корхонаси сифатидаги самарадорлигини баҳолаш имконини беради. Банк фаолияти маҳсулдорлигининг таҳлили даромадлар ва харажатлар таҳлилидан бошланиб, фойдани ўрганish ҳамда стратегияни ишлаб чиқиш билан якунланади. Ўрганилаётган банк фойдасининг

шаклланишига оид бир неча йиллар мобайнидаги маълумотлар базасини таҳлил этган ҳолда, даромадни шакллантирувчи компонентлар ўсишидаги номутаносибликни таъкидлаш мумкин. Суда активлари учун ундириладиган фойз ставкаларига нисбатан даромад келтирувчи активлар, шу жумладан, суда активлари ўсишининг анча илгарилаб кетиши қўзғатилмоқда. Бундан эса халқ хўжалигига йўналтирилган кредит қўйилмаларнинг ўсиши фойданинг шаклланишига таъсир этганлиги тўғрисида хулоса килиш мумкин. Пасайган фойз ставкалари кредит олаётган хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатига ижобий таъсир этганлиги боис буни ижобий омил деб ҳисобласа бўлади.

Фойзли даромадлар аста-секин ҳукмронликни бой бермоқда ва ушбу ҳолат асосан банклар томонидан кўпроқ қимматли қоғозлар бозоридан фойдаланилаётганлиги ҳамда бошқа банк хизматларини кўрсатишга интилиб, мулкдор сифатида банк даромадлари шаклланишига жиддий эътибор берилаётганлиги сабабли вужудга келмоқда.

Юқоридагилардан шунини хулоса килиб айтиш мумкинки, банк хизматлари турларидан кўпайтириш ва уларнинг сифатини яхшилашнинг молиявий асоси бўлиб, асосан банк фаолиятдан олинадиган соф фойда ҳисобланади. Шунинг учун ҳам фикримизча, банк хизматлари сони ва сифатини яхшилаш авваламбор банк фаолияти самарадорлигини чуқур таҳлил килиш, унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

2.3. Банк хизматлари сифат кўрсаткичларининг таҳлили

Мамлакат иқтисодиётининг ўсиши ва бу соҳада кўзланган самарага эришиш, бизнинг фикримизга кўра биринчи навбатда ушбу ўсишни таъминлаш учун зарур бўлган маблағларнинг мавжудлиги ва барқарорлигига, бу эса ўз навбатида банк тизимининг барқарор ресурс базаси ва ундан самарали фойдаланиш жараёнларининг мавжудлигига боғлиқдир. Банкларнинг барқарор ресурс базасини ташкил этиш, уларнинг депозит сиёсатининг самарадорлигида ўз аксини топса, ушбу ресурслардан самарали фойдаланиш асосан кредит сиёсати билан чамбарчас равишда боғлиқдир. Шунинг учун ҳам биз банк хизматларининг сифат кўрсаткичларини таҳлил қилишда даставвал кредит сиёсати сифати масаласига тўхталиб ўтмоқчимиз. Чунки банк мижозга

кўрсатадиган хизматларидан асосийси кредит муносабатларидир. Кредитларнинг самарадорлиги мижоз учун уни мақсадли ишлатиш натижасида оладиган даромади миқдорининг ўсиши, жамият учун қўшимча иш ўринлари сони ва ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши эканлигини эътироф этган ҳолда кўп ҳолларда кредитнинг самараси банк кредит сиёсатининг мукамаллиги таъсир этади.

Тижорат банки учун ўз фаолияти ҳар бир операциясининг олдиндан режалаштирилиши муҳим аҳамият касб этади. Банк ўз фаолиятини режалаштирганда унинг ходимлари иштирок этишлари ва шу режани бажаришга иштиёкли бўлмоқликлари лозим. Банкнинг кредит сиёсатининг тўғри шакллантирилиши ва олиб борилиши пул муомаласига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Бу таъсир биринчидан, банк кредит сиёсатини амалга ошириш учун депозит сиёсатини амалга оширишда намоён бўлса, иккинчидан, банк томонидан йўғилган ресурсларнинг халқ хўжалиги тармоқларига жойлаштиришда намоён бўлади. Кредит сиёсатини амалга ошириш учун ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш турган маблағларининг банкка жалб қилиниши, пул эмиссиясини қисқартиришга асос бўлиши ва шу билан муомаладаги пул массасини камайтириши мумкин.

Банклар томонидан кредит сиёсатининг тўғри юритилиши ҳам фикримизча, муомалага талаб қилинадиган ортикча пуллар чиқиб кетишининг олдини олиши мумкин. Кредит тизимининг барқарор ва мукамал кредит сиёсатига эга бўлмаслиги муомалага кредитлаш асосида таъминланмаган пулларнинг чиқишига олиб келиши ва бу ўз навбатида пул муомаласига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу жиҳатдан банклар томонидан чуқур кредит сиёсатининг ишлаб чиқилиши мамлакат пул-кредит тизимининг барқарорлигини таъминлашдан катта аҳамиятга эга бўлади. Тижорат банкларининг кредит сиёсати кредит менежментини самарали олиб боришнинг асоси ҳисобланади. Бу сиёсат банк ходимларининг кредит бериш, банкнинг кредит портфелини бошқариш билан боғлиқ объектив стандартларини ва мезонларини аниқлаб беради. Кредит сиёсатини тўғри тузиш ва олиб бориш, барча бўлимлар томонидан бу сиёсат мақсадининг аниқ тушунилиши банк бошқарувига кредит стандартларини тўғри олиб боришга, юқори рисклардан қочишга, банк имкониятларини тўғри аниқлашга асос ҳисобланади. Яхши ишлаб чиқилган кредит сиёсати

кредит рискинн бошқариш ва уни камайтиришга яхши имкон беради.

Кредит сиёсатини зарурлиги шундаки, банк катта ёки кичиклигидан, унда кам ёки кўп ходим ишлашидан қатъий назар, банкда бу сиёсат бўлиши лозим. Чунки бу сиёсат кредит бўйича уйғунлашган умумий қоида ва тамойилларнинг бажарилишини, операциялар бажарилишининг кетма-кетлигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам сиёсат олдиндан белгилаб олинган қоида ва счимлар тўплами дейилади.

Кредитлаш сиёсатини самарали олиб боришда банк ходимлари банк мижозларининг маблағларини кимларга фойдаланишга бериш мумкинлигини яққол билиши лозим. Банк қандай кредитлар, қанча миқдорда, қандай шаклда, кимга, қайси шартлар билан берилишини ҳал қилиши зарур. Бизнеснинг шундай турлари борки, банк била туриб улар бўйича тез кийин аҳволга тушиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир фаолият риск билан боғлиқ эканлигини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик лозим. Банкнинг кредит сиёсати унинг фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган хавфли ҳолатларнинг олдини олишга, бунинг учун депозитлар ва кредитлар ўртасидаги нисбатнинг, банк мажбуриятлари билан капитали ўртасидаги ва бошқа кўрсаткичларнинг меъёрида бўлишини тақозо қилади. Оқилона кредит сиёсати бериладиган кредитларнинг сифатини оширади. Шунинг учун кредит сиёсатининг асосий мақсади - бошқарув жараёнини, фондларнинг старлилиги, рискларни сифат даражаси бўйича туркумлашуви, кредит портфелининг баланси, мажбуриятларнинг таркибий қисмларини ажратиш каби элементларни ўз ичига олади.

Пул муомаласи, кредит ва банклар фаолиятига бағишланган баъзи адабиётларда банк фаолиятини тўғри ташкил қилишда кредит сиёсатининг роли катта эканлиги кўпгина иктисодчилар томонидан таъкидланган бўлса-да, унинг иктисодий моҳияти тўлиқ очиб берилмаган. Маълумки, сиёсат тушунчаси бу кенг моҳиятга эга бўлиб, давлатнинг иктисодий, социал, маданий, техник ва бошқа соҳалардаги сиёсати турларига бўлинади. Кредит сиёсати иктисодий сиёсатнинг бир йўналиши бўлиб, у банк фаолияти давомида ўтказилади. Иктисодчи олимлар томонидан кредит сиёсатининг моҳиятига турлича таърифлар берилган. Масалан, хорижий иктисодчи Ж.К. Ван Хорн ўзининг «Основы управления финансами» китобида, «...Кредит сиёсати сотув жараёнига ва

фирмаларнинг дебитор қарздорлик даражасига катта таъсир кўрсатадиган сиёсат», деб таърифлайди.

Россиянинг стакчи иктисодчилари томонидан яратилган «Банковская система России» китобида, «Кредит сиёсати – бу банкнинг кредит операциялари олиб бориш соҳасидаги стратегияси сифатида унинг кредит бозоридаги фаолияти ва фаолиятни амалга ошириш тамойиллари олинган бўлса, тактикаси сифатида шу банк томонидан ўз мақсадини амалга ошириш ва кредитлаш жараёнини ташкил қилиш учун қўлланиладиган молиявий ва бошқа иктисодий воситалар йиғиндиси кўзда тутилади. Хорижий банклар амалиётида банкнинг кредит сиёсати директорлар кенгаши томонидан тасдиқланган банк фаолиятининг стратегияси ва шу стратегияни олиб бориш бўйича қўлланмаларни ўз ичига олади, деб кўрсатилган. «Финансово–кредитный словарь»да кредит сиёсати иктисодий сиёсатнинг таркибий қисми бўлиб, пул муомаласини мустаҳкамлаш, ижтимоий–иктисодий масалаларни ҳал қилиш мақсадида, «...давлат томонидан халқ хўжалигини ва аҳолини кредитлаш соҳасида ўтказилган чора-тадбирлар йиғиндиси», деган моҳиятда таърифланади.

Иктисодиётимизнинг бозор тамойиллари асосларига трансформация қилиниши шароитида кредит муносабатларининг вужудга келиш доираси кенгайиб боради. Кредит ва бошқа қарз маблағлар берувчи инвестиция фондлари, ломбардлар, ўзаро ёрдам ғазналарига ўхшаш муассасаларнинг турлари, сони, улар бажарадиган операциялар кўлами кенгайиб бориши мумкин. Кредит сиёсатини олиб бориш бундай муассасалар фаолияти учун ҳам тааллуқли бўлиши мумкин. Лекин юқорида келтирилган муассасалар олиб борадиган фаолиятини ўзининг хусусиятлари билан Марказий банк ва тижорат банклари олиб борадиган кредит сиёсатидан ҳар томонлама фарқ қилса-да, давлатимиз пул-кредит сиёсатининг бир бўлаги ҳисобланади. Унинг тўғри ташкил этилиши банкнинг сифат ва миқдор кўрсаткичларини яхшилаш, муаммоли кредитлар пайдо бўлишининг олдини олади.

Ўзбекистон банк тизимида тижорат банклари хизматлари рентабеллигини таъминлаш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида 2015 йилнинг 1 январга келиб тижорат банкларининг умумий капитали 6 трлн. 900 млрд. сўмга етди. Бу эса ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 6,2 фоизга кўпдир.

Факат «Ўзсаноатқурилишбанк», «Асакабанк», «Агробанк», «Қишлоқ қурилиш банк» каби етакчи банкларнинг капиталлашув даражасини ошириш бўйича қатор муҳим қарорлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни молиялашнинг асосий кредит марказларидан бири бўлган «Микрокредитбанк»нинг низом жамғармасини кўпайтиришга оид фармони қабул қилингани ҳам шу йўлдаги амалий қадам бўлди. Зотан, ушбу рақамлар банк тизимининг молиявий барқарорлиги мустақкамланиб, тижорат банкларининг хўжалик субъектлари ва аҳолининг молиявий ресурсларга бўлган талабини қондириш имконияти янада кенгайиб бораётганлигининг ёрқин далилидир.

2014 йилда республика банк тизимида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли Қарори билан белгиланган 2011-2015 йилларда тижорат банкларининг умумий капитал ҳажмини кўшимча акцияларини чиқариш ва жойлаштириш орқали камида 2.1 баробарга ошириш вазифасини бажариш юзасидан ишлаб чиқилган чора-тадбирлар дастурини амалга ошириш давом эттирилди.

Хусусан, 2014 йилда кўшимча акциялар ва қарз қимматли қоғозларини чиқариш ва жойлаштириш, аҳоли ва хўжалик субъектларининг бўш пул маблағларини жалб қилиш қўламларини кенгайтириш ҳамда бошқа воситалардан самарали фойдаланиш орқали тижорат банкларининг умумий капитали ҳажми 2013 йилга нисбатан 25 фоизга ошиб, 2015 йилнинг 1 январь ҳолатига қўра, 6,9 трлн. сўмни ташкил этди.

2014 йил давомида тижорат банклари томонидан банк устав капиталини ошириш мақсадида 525,2 млрд. сўмлик, шу жумладан, «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг 222,6 млрд. сўмлик, «Агробанк»нинг 30,0 млрд. сўмлик, «Асака» банкнинг 68,8 млрд. сўмлик, «Ипотекабанк»нинг 43,2 млрд. сўмлик «Orient Finans» банкнинг 19,5 млрд. сўмлик, «Asia Alliance Bank»нинг 23,7 млрд. сўмлик ва «Қишлоқ қурилиш банк»нинг 33,3 млрд. сўмлик акциялари инвесторлар орасида жойлаштирилиб, шундан 209,2 млрд. сўмлик акциялар нодавлат сектор субъектларига сотилди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 23 майдаги «Ўзбекистон саноат-қурилиш банкининг устав капиталини ошириш юзасидан кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-2179-сонли Қарорига мувофиқ, «Ўзсаноатқурилишбанк»

устав капитали 2015 йилнинг 1 январь ҳолатига 541,2 млрд. сўмга (223,4 млн. АҚШ доллари эквивалентида) етказилди. Бугунги кунда 18 та тижорат банкларининг акциялари «Тошкент» фонд биржаси листингига киритилган бўлиб, ушбу банкларнинг қимматли қоғозлари мунтазам равишда биржада котировка қилиниб, оммавий ахборот воситаларида эълон қилиб борилмоқда³⁴.

Бугунги кунга келиб, банк кредитларининг умумий миқдорига узок муддатли кредитларнинг улуши қарийб 80%ни ташкил этмоқда. Маълумки, самарали банк назорати тизими мамлакат молия бозорларининг барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, инобатга олган ҳолда, сўнгги йилларда банк назорати бўйича Базел кўмитаси тавсияларидан келиб чиқиб, тижорат банклари фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар қайта кўриб чиқилди. Марказий банк ҳузуридаги Кредит ахбороти миллий институти фаолияти йўлга қўйилди, банк фаолиятига боғлиқ бўлмаган вазифаларни давлат ташкилоти ва назорат қилувчи органлар зиммасига юклаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилди.

2014 йил давомида Марказий банк томонидан пул-кредит соҳасида амалга оширилган чора-тадбирлар, шу жумладан, иктисодиётнинг пулга бўлган талабини банк кредитларини ажратиш ҳажмларини кенгайтириш ҳисобига тўлиқ қондириш, банк хизматларидан фойдаланиш шарт-шароитларини соддалаштириш ва арзонлаштириш борасида амалга оширилган ишлар ҳамда қайта молиялаш ставкасининг 2 фоиз бандга туширилганлиги тижорат банкларининг фоиз сисъатига ўз таъсирини кўрсатди.

Шунингдек, республикадаги мавжуд макроиктисодий ва молиявий барқарорлик ҳам кредитлар ва депозитлар бўйича фоиз ставкалари динамикасида ўз ижобий аксини топди.

Хусусан, депозитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси йил бошидаги 9,6 фоиздан 7,7 фоизгача пасайди.

Бунда жисмоний шахслар депозитлари (талаб қилиб олингунча депозитлар ҳисобга олинмаган ҳолда) бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаси йил бошидаги 9,8 фоиздан 8,0 фоизгача, юридик шахслар депозитлари бўйича эса йил бошидаги 7,4 фоиздан 5,5 фоизгача пасайди.

Шу билан бирга, банклараро пул бозорида ўртача фоиз ставкаси йил давомида 1,0 фоиз бандга пасайиб, 9,0 фоизни ташкил

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари

эти. Тижорат банкларининг ресурс базасини шакллантириш билан боғлиқ харажатларнинг қисқариши мос равишда кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг пасайишига олиб келди. Бунда тижорат банклари томонидан ажратилган кредитлар бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаси 12,4 фоиздан 10,5 фоизгача, имтиёзли кредитларни ҳисобга олмаган ҳолда эса 14,3 фоиздан 12,5 фоизгача пасайди³⁵.

Банк хизматларини истеъмолчиларга янада яқинлаштириш ва кичик бизнес субъектларига, аҳолига қулайликлар яратиш мақсадида ташкил этилган мини-банклар сони 2009 йилнинг 1 январь ҳолатига 2161 тага етди. Махсус кассалар сони эса 1411 тага етказилди. Бундан ташқари, бевосита корхонанинг ўзида банк операцияларини амалга ошириш имконини берувчи махсус «Банк-Мижоз» дастури яратилган бўлиб, ҳозирда республикада 2500 дан ортиқ та корхона ушбу дастурдан самарали фойдаланмоқда³⁶.

Республикада кейинги йилларда уй-жой қурилишини ривожлантириш ва мазкур жараённи молиялаштириш ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг яна бир устувор вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Юртбошимиз Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида «...уй-жой қурилишини рағбатлантириш, молиявий оқимни йўналтириш мумкин бўлган, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган самарали уй-жой бозорини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади», дея таъкидлади³⁷. Шундан келиб чиққан ҳолда аҳолининг уй-жойга бўлган талабини тўлароқ қондириш, уй-жой қурилишини ривожлантириш ва ушбу мақсадлар учун имтиёзли узоқ муддатли ипотека кредити тизимини кенг жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 16 февралдаги "Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида"ги қарори қабул қилинди. Ушбу қарорда "Уйжойкамғармабанк" ва "Замин" банки акциядорларининг мазкур банкларни бирлаштириш ва улар асосида "Ипотека-банк" акциядорлик-тижорат ипотека банкни ташкил қилиш тўғрисидаги таклифи қўллаб-қувватланди. Шунингдек, қарорда ипотека кредитини қўллаб-қувватлаш жамғармасини ташкил этиш ва унинг маблағлари ҳисобидан яқка тартибдаги уй-жой қурувчиларга икки

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

³⁷ Қаримов Н.А. Ўзбек халқи, ҳеч қачон, ҳеч қимга қарам бўлмайдди. -Тошкент: Ўзбекистон, 2005. -Б.211

йиллик имтиёзли давр билан, камида 15 йил муддатга фоиз ставкаси йилига кўпи билан 5% бўлган ипотека кредити бериш белгиланган. Ушбу чора-тадбирлар аҳолининг уй-жойга бўлган талабини тўлароқ қондириш, қурилиш ва унга боғлиқ бўлган тармоқларни ривожлантириш, шунингдек, ҳозирги кунда долзарб масала бўлган аҳолининг кўлидаги бўш пул маблағларини банк тизими орқали иктисодиётнинг реал секторини ривожлантиришга жалб этишга қаратилган. 2007 йил давомида Республикамиз тижорат банклари томонидан уй-жой қуриш учун берилган кредитлар ҳажми олдинги йилларга нисбатан анча ошди. Шунингдек, «Соғлом бола йили» Давлат дастури доирасида 2014 йил давомида жами 3,8 трлн. сўм, шу жумладан, тадбиркор аёлларни молиявий қўллаб-қувватлашга 960,2 млрд. сўм, ёш оилаларга уй-жой сотиб олиш, қуриш ва реконструкция қилиш учун 234,8 млрд. сўм ҳамда аёлларнинг ижтимоий-маиший шароитларини яхшилаш ва кундалик уй меҳнатини енгиллаштириш мақсадида уй-рўзғор буюмларини сотиб олишга 57,3 млрд. сўм миқдорида имтиёзли кредит маблағлари ажратилди.³⁸

Банклар кредитлар бериш ва кўрсатилаётган хизмат турларини кенгайтириш орқали маҳаллий бизнесни ривожлантириш билан бир қаторда иктисодиётда умумий талабнинг ўсишига кўмаклашмоқда. Жумладан, ҳозирги кунда банклар мижозларга кўрсатилаётган чакана хизмат турларини кенгайтирмоқда, аҳолига таклиф этилаётган банк хизмати турлари кўлами ва уларнинг сифати яхшиланмоқда.

Шундай хизмат турларидан бири, бу - истеъмол кредитлари тизими ҳисобланади. Кейинги йилларда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган истеъмол молларини харид қилишни кўпайтириш ва маҳаллий ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсадида аҳолига ажратилаётган банк кредитлари миқдори янада ошди. Истеъмол кредитлари тизимини ривожлантириш бир неча ижобий ҳусусиятларга эга. Авваламбор, ушбу кредитлар аҳолининг турмуш даражасини оширишга, фаровонлигини яхшилашга имконият яратади, иккинчидан, маҳаллий ишлаб чиқарувчилар фаолиятини рағбатлантиради, учинчидан, банкларнинг активлари диверсификацияланади, уларнинг фаолияти янада барқарорлашади ва ниҳоят тўртинчидан, банкларга нақд пул тушуми савдо тизимининг ривожланиши ва кредитларнинг қайтарилиш натижасида ортади.

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

Банклар томонидан аҳолига кўрсатиладиган хизмат турлари ривожланишининг асосий йўналишларидан бири, аҳоли омонатлари билан ўтказиладиган операциялардир. Маълумки, Ўзбекистонда ўтиш давридаги мамлакатлар ичида биринчилардан бўлиб аҳолининг банкларга бўлган ишончини мустахкамлашга қаратилган тегишли қонунчилик базаси яратилди. Хусусан, Олий Мажлис томонидан 2002 йил 5 апрелда "Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди ва унинг талабларидан келиб чиққан ҳолда Фуқароларнинг банклардаги омонатларини кафолатлаш фонди ташкил этилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тижорат банкларида аҳоли омонатлари шартларини либераллаштириш ҳамда кафолатларини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2008 йил 20 февралдаги Фармони эълон қилинди.

Бу эса ўз навбатида, банклардаги аҳоли омонатлари сақла-нишининг қонун даражасида ҳимояланишига ва аҳолининг банкларга бўлган ишончини янада мустахкамлашга қаратилган қонунчилик базасининг яратилишига ҳамда жисмоний шахслар-нинг банк хизматларига бўлган талаби ошишига хизмат қилмоқда. Шу билан бир қаторда, ҳуқуқат томонидан тижорат банкларига 2000 йилда аҳоли омонатларини жалб қилиш юзасидан солиқ имтиёзлари яратиб берилди. Бундай рағбатлантириш, чет эллик экспертлар фикрича, ностандарт ҳисобланиб, бутун ҳамдўстлик мамлакатлари ичида ягонадир. Мазкур чора-тадбирлар сўнгги йилларда қўзғатиётган аҳолининг банклардаги омонатлари миқдори ўсишига сабаб бўлди.

Банк хизматларининг яна бир муҳим йўналиши - пластик карточкалар асосида амалга ошириладиган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини ривожлантиришдан иборат. Сўнгги йилларда пластик карточкалар тизими орқали амалга ошириляётган операциялар ҳажми қўпайиши аҳоли ва юридик шахслар томонидан ушбу тўлов воситасига нисбатан кизиқиш ортаётганлигидан дало-лат бермоқда. Ушбу тизимни янада кенгайтириш ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 сентябрдаги 445-сонли қарори қабул қилинди ҳамда унинг ижросини таъминлаш юзасидан мутасадди ташкилотлар билан биргаликда кенг қўламли чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилди. Хусусан, пластик карточка бўйича тўловларни амалга оширишда фойдаланиладиган усқуналар

хамда зарурий материалларни импорт килиш ва улардан фойдаланишда божхона ва солиқ имтиёзлари амал килиш муддатининг 2010 йил 1 январга қадар ўзайтирилиши банкларнинг бу борадаги фаолиятларини янада рағбатлантирилди. Бу борадаги асосий вазифалар - савдо шохобчалари ҳамда аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш жойларида пластик карточкалар билан транзакцияларни амалга ошириш имконини берувчи терминаллар тармоғини кенгайтириш, банкоматлар сонини ошириш ҳамда муомаладаги пластик карточкалар сонини кўпайтиришдан иборат.

Шунингдек, ягона умумреспублика процессинг маркази тўлиқ, шакллантирилди, пластик карточкаларни қўллашнинг афзалликлари юзасидан тушунтириш ва тарғибот ишлари кенг қўламда олиб борилаётган. Пластик карточка эгаларини рағбатлантириш мақсадида Ягона умумреспублика процессинг маркази ва барча банкларнинг келишувига асосан савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларидаги терминаллар орқали амалга оширилаётган ҳисобкитобларда пластик карточкаларнинг эгаларидан устама ҳақ олиш бекор қилинди. Бошқача қилиб айтганда, бугун пластик карточка эгаларига ортикча харажатларсиз ҳар қандай товарлар ёки хизматлар ҳақини тўлаб келмоқдалар.

Бугунги кунда кўпгина тижорат банклари истеъмол кредитларини пластик карточкалар орқали бериш дастурларини ишлаб чиқмоқдалар ва амалиётга татбиқ этмоқдалар. Пластик карточкалар орқали кредитларни расмийлаштириш жараёни жуда оддий бўлиб, у миқозлар учун катта имкониятлар яратмоқда. Бу эса пластик карточкадан фойдаланишнинг яна бир афзаллиги бўлиб, ушбу воситанинг, келажакда кенг фойдаланадиган банк маҳсулотига айланишига имкон яратади.

Хусусан, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга қулай ва сифатли замонавий банк хизматларини кўрсатиш қўламини янада кенгайтириш мақсадида банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари («Банк-миқоз», «Интернет-банкнинг», «Мобиль-банкнинг», «SMS-банкнинг» ва бошқалар)нинг республика миқёсида жорий этилишини жадаллаштириш бўйича мақсадли кўрсаткичлар белгиланиб, уларнинг тўлиқ бажариллишига эришиш борасида тегишли тадбирлар кўриб борилди.

2015 йилнинг 1 январь ҳолатига банк ҳисоб-варақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар умумий сони 534,8 мингтадан ортиб, 2014 йил бошига нисбатан 2 баробарга

кўпайди. Шундан, «Интернет-банкнинг» ва «Банк-мижоз» дастурий мажмуаси хизматларидан фойдаланувчилар сони 62,2 мингтани ташкил этган бўлса, «Мобиль-банкнинг» ва «SMS-банкнинг» хизматларидан фойдаланувчилар сони 472,6 мингтага етди.

Ўз навбатида, банк тизимида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг замонавий шакли – банк пластик карточкалари муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилиши натижасида, 2015 йил 1 январь ҳолатига кўра, муомалага чиқарилган банк пластик карталари сони 2014 йилнинг бошига нисбатан 2,4 млн. донага ортиб, 13,4 млн. донани ҳамда чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш субъектларига ўрнатилган тўлов терминаллари сони 2014 йилнинг бошига нисбатан 29,3 минг донага ортиб, 159 минг донани ташкил қилди. Натижада 2014 йил давомида пластик карталар орқали амалга оширилган тўловлар ҳажми 2013 йилга нисбатан 1,4 баробарга ошиб, 22,8 трлн. сўмни ташкил этди³⁹.

Ҳозирги пайтда, пластик карточкалар ёрдамида электрон тўловларни қабул қилиш учун ягона банк тармоғига бирлаштирилган ҳисоб-китоб терминаллари билан савдо корхоналарини босқичма-босқич жиҳозлаб бориш бўйича Марказий банк томонидан Банклар уюшмаси ва тижорат банклари билан биргаликда амалий тадбирлар олиб борилмоқда. Банкдан ташқари нақд пул айланмасини тўдан қисқартириш ҳозирги кунда энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Бугун банклар томонидан корхоналар, ташкилотлар ва жисмоний шахсларнинг ҳисобварақларидаги мавжуд пул маблағлари қонунчиликда белгиланган тартибда биринчи талабга биноан нақд пул ҳолида берилмоқда. Аммо, берилган нақд пул маблағларининг маълум қисми ўз вақтида ва тўла ҳажмда банк кассаларига қайтариб топширилмаяпти. Бундай ҳолатнинг давом этиши ўз навбатида банк тизимининг самарали фаолият кўрсатишига, пул муомаласини оқилона ташкил этишга тўсқинлик қилади ҳамда у инфляция жараёнларининг жадаллашувига олиб келиши мумкин.

Бунинг олдини олиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2005 йил 15 апрелда "Нақд пул муомаласини такомиллаштириш ва банкдан ташқари айланмасини қисқартиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги 57-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур қарорда банкдан ташқари нақд пул

³⁹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари

айланмасини тубдан қисқартириш ва банкларга бўш пул маблағларини жалб қилиш давлат ҳокимият органлари, тегишли вазирликлар, идоралар ва назорат қилувчи ташкилотлар, шунингдек, барча банк муассасалари фаолиятининг муҳим асосий йўналишлари эканлиги белгилаб қўйилди. Ушбу қарор ижросини таъминлаш мақсадида Марказий банкда ишчи гуруҳ ташкил этилди ва унинг иш режаси тасдиқланди. Унга асосан нақд пул маблағларини банкдан ташқари айланмасини қисқартириш учун жисмоний ва юридик шахсларга банк хизмати турларини кенгайтириш, банклардаги жамғармаларнинг жозибадорлигини ошириш, депозит сертификатларини чиқариш бўйича зарурий чора-тадбирлар қўриш каби вазифалар юклатилди.

Хусусан, 2005 йил 5 августда Президентимиз томонидан "Банклардаги депозит ҳисоб-варақлардан нақд пулдаги тўловларни узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида"ги 147-сонли қарор қабул қилинди. Ундан кўзланган асосий мақсад, нақд пул муомаласини янада мустаҳкамлаш, хўжалик юритувчи субъектларининг банкдаги депозит ҳисоб-варақларидан нақд пулларни узлуксиз бериб борилишини таъминлаш ва аҳоли ҳамда юридик шахсларнинг бўш пул маблағларини банк депозитларига жалб этишни рағбатлантиришдан иборатдир. Ушбу қарор билан мулкчилик шаклидан қатъий назар, барча юридик шахсларга уларнинг банклардаги депозит ҳисоб-варақларида мавжуд бўлган пул маблағларини биринчи талаб бўйича нақд пулда олишга руҳсат этилади. Шунингдек, хўжалик юритувчи субъектларнинг нақд пулга бўлган талабини чекловларсиз қондириб бориш юзасидан банк тизими олдига муҳим вазифалар қўйилди. Бۇ иктисодиётда олиб борилаётган эркинлаштириш жараёни жадаллашувининг яна бир тасдиғидир. Ишончимиз қомилки, бу чора-тадбирлар фуқароларимизнинг банкларга бўлган ишончини яна бир қарра оширади ва банк-молия тизимининг янада мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Банк соҳасидаги ислохотларнинг асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги "Банк тизимини янада ислох қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 56-сонли қарори ҳамда мазкур қарор билан тасдиқланган "2005-2007 йилларда банк тизимини ислох қилиш ва ривожлантириш Дастури"да ўз аксини топди. Ушбу қарорга асосан кейинги йилларда пул-кредит сисъати воситаларини такомиллаштириш, нақд пул ва нақдсиз пул муомаласини ҳамда

хисоб-китоблар шаклини унификациялаш, пул муомаласини мустаҳкамлаш, миллий валюта - сўмнинг айирбошлаш курсини барқарор сақлаб туриш, аҳолининг банклардаги омонатлари кўпайишини рағбатлантириш орқали пул маблағларини банк айланмасига жалб этишга асосий эътибор берилди.

Қарор асосида тижорат банклари барқарорлигини мустаҳкамлаш, уларнинг ўз маблағлари (капиталлари)ни бир маромда ўсиб боришини таъминлаш, кредит портфеллари сифатини яхшилаш, шу жумладан, лойиҳаларни молиялашни янада такомиллаштириш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларига харидорлар талабини рағбатлантирувчи турли хил истеъмол кредитларини ривожлантириш ва активлари даромадликларини ошириш банк тизимини янада ислох, қилиш ва эркинлаштиришнинг устувор вазифаси қилиб белгиланди.

Шу мақсадда, 2011 йил 1 январига қадар янги ташкил этиладиган тижорат банкларининг устав капиталини сўм эквивалентида 10 млн. еврога, хусусий банкларнинг устав капиталини эса 5 млн. еврога стқазилди. Мазкур тадбир натижасида тижорат банкларининг барқарорлиги мустаҳкамланиши билан уларнинг ресурс базаси ошади ва иқтисодиётни молиялаштириш имкониятлари янада кенгайди. Шу билан бирга, маҳаллий ва чет эл сармояси иштирокида ташкил этилган банкларнинг энг кам устав капитали бўйича қўйилган талаблари тенглаштирилади. Бу эса ўз навбатида, мамлакатимизнинг Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиб кириши учун музокаралар давом этаётган бир даврда жуда муҳим аҳамият касб этади.

Тижорат банклари капиталига хусусий сармоядорлар, яъни аҳолининг пул маблағларини кенгрок, жалб қилиш мақсадида жисмоний шахсларнинг банк акцияларидан оладиган даромадлари (дивидендлари) 2010 йилнинг 1 январига қадар солиқдан озод этилди. Бу эса нафакат банклар капиталини оширишга, балки уларнинг акциядорлари таркибида хусусий сармоядорларнинг кўпайишига хизмат қилади.

Маълумки, иқтисодиётдаги таркибий ислохотлар жараёнида банклар муҳим ўринни эгаллайди. Модомики, шундай экан, банкларни хусусийлаштириш жараёнлари ҳамда фонд бозоридаги фаоллигини ошириш мақсадида, тижорат банкларига қимматли қоғозларнинг бирламчи бозорида қатнашишларига ҳамда хусусийлаштириладиган корхоналар акцияларининг 50%гача миқдорини

сотиб олишларига рухсат берилди. Шунингдек, банкларнинг инвестиция жараянларидаги фаолиятларини рағбатлантириш мақсадида ҳам кўшимча имтиёзлар ажратилди. Таъкидлаб ўтиш жоизки, бу иқтисодиётимизда олиб борилаётган ислохотларни рағбатлантиришнинг яна бир муҳим омилidir. Мазкур қарорга биноан, биринчидан, банклар республикамиз қорхоналарига 3 йилдан ортиқ муддатга инвестиция кредитлари беришдан олган ва банкларнинг ўз капиталини кўпайтиришга йўналтирилган фойдаларини фойда (даромад) солиғидан озод қилиш ва иккинчидан, тижорат банкларининг тасдиқланган давлат дастурларига мувофиқ, ташкил этиладиган мини-банкларни очиб бўйича сарф-харажатларини солиққа тортиладиган базадан чиқариш каби имтиёзларга эга бўлди.

Бизга маълумки, банк хизматларининг аъъанавий турларидан яна бири миқозларга ҳисоб-китоб ишларида воситачилик қилишдан иборатдир. Хўжаликлар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар банклар орқали амалга оширилади. Банкларнинг ҳисоб-китоблардаги воситачилик хизматининг сифати албатта миқознинг талабига биноан пул маблағларини ўз вақтида тўлиқ ва аниқ қўрсатилган манзилга ўтказиб бериши билан белгиланади. Бу борада Республикаимизда мустақиллик йилларида самарали ишлар амалга оширилди. Илғор технологияларни қўллаш натижасида бугунги кунда республикамиз ҳудудидаги ҳисоб-китоблар 3-10 дақиқа ичида амалга оширилмоқда.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги хизмат турининг сифатини яхшилаш мақсадида навбатдаги вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Банкларимиз халқаро ҳисоб-китобларни ҳам замон талабларига мувофиқ равишда бажариш имконига эга бўлмоғи лозим. Бу борада айрим йирик банкларимизнинг монопол даражада эканлиги сир эмас.

2. Миқозларнинг ҳисоб-китоб ишларини замонавий электрон технологиялардан фойдаланган ҳолда уларнинг банкка келмасдан амалга ошириш имкониятини кенгайтириб бериш лозим. Бу соҳадаги чет мамлакатлар тажрибаси ишимизнинг кейинги бўлимида тўлиқ тўхталиб ўтамиз.

Банк хизматларининг кенг тарқалган яна бир тури касса хизмати дур. Ҳаракатдаги қоидаларга мувофиқ нақд пул тушумига эга бўлган қорхона, ташкилот ва муассасалар нақд пулларини банкларда сақлашлари ва барча миқозлар нақд пулга бўлган

талабини банк кассасидан олишлари шарт. Бу эса ўз навбатида банклар томонидан нақд пул тушумларини қабул қилиш, уларни саралаш, сағаш, ўраб боғлаш ва саклаш билан боғлиқ бўлган кўшимча харажатларни амалга оширишни талаб қилади. Банк касса хизматининг сифати, фикримизча, нақд пулларни ўз вақтида ва тўлиқ банкларга қабул қилиниши, уларнинг ишончли сакланишини таъминлаш ҳамда миқдорнинг биринчи талабига мувофиқ уларни нақд пул билан таъминлаш даражаси билан белгиланади.

Ҳар қандай хизмат маълум миқдорда харажатни талаб этар экан, бизнинг ушбу харажатни қоплаш учун хизмат ҳақи талаб этилиши лозим. Шунинг учун ҳам касса хизмати ҳам томонлар ўртасида тузиладиган шартномаларга мувофиқ равишда маълум миқдорда тўловни назарда тутилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Банкларнинг лизинг, факторинг хизматларининг ҳам кўлами охириги йилларда сезиларли даражада ортиб бормоқда. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш ва маиший хизмат соҳалари замонавий янги техника ва технологияларга эга бўлса, қишлоқ хўжалигида (фермер) янги техникаларга эга бўлиш имконияти яратилмоқда.

Банкларнинг айрим турдаги (фонд, траст операциялари ва бошқалар) хизматлари турлари Республикамизда кенг ривожланмаган. Фонд бозорининг ривожланмаганлиги туфайли банкларнинг ўз ҳисобига ва миқдор номидан унинг маблағлари ҳисобига амалга ошириладиган қимматли қоғозларни олди-сотти савдоси (фонд операцияси) ривожланмаганлиги туфайли банк активларининг атиги 1,5 фоизга яқини инвестицион операцияларга тўғри келади.

Ваҳоланки, ривожланган мамлакатларда банкларнинг траст, фонд, махсус ячейкаларда (сейф) қимматликларни саклаш каби хизматлари ҳам кенг тарқалган ва сезиларли даромад манбаи бўлиб ҳисобланади.

Эндликда Ўзбекистон иқтисодиёти шундай даврни бошидан кечирмоқдаки, бунда мамлакатнинг жорий ривожланиш даражаси ва жамиятнинг хусусиятлари асосида шаклланган бозор механизми аста-секин ўз самарасини бермоқда. Бунинг макроиқтисодий индикаторлар ҳамда микроиқтисодиёт даражасидаги кўрсаткичлар, яъни реал сектор қорхоналари, хизмат кўрсатиш тармоқлари, банклар ва молиявий институтлар фаолиятида кўриш мумкин. Хўжалиқ субъектларининг имкониятлари кенгайиши, шу жумладан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолияти учун шарт-шароитларнинг сезиларли даражада яхшиланиши

келажакка ижобий назар ташлашга асос бўлади. Республикада иктисодий ўсиш омилларини шакллантиришда банк тизими шубҳасиз алоҳида катта аҳамият касб этади. Бу эса банк тизими олдига ўзига хос мажбуриятларни юклайди, ундан доимий таракқиёт ва янгиланишни талаб этади. Ушбу вазифаларнинг самарали бажарилиши авваламбор, банк соҳаси ходимларининг фаолиятига боғлиқ, бунини эса, биринчи навбатда, банк ходимларининг ўзлари, яъни банк бошқаруви раисидан тортиб, то оддий ходимгача тўлиқ англашлари лозим, бинобарин, бу шиддатли давримиз талабидир.

Кредит хизматининг белгилловчи асосий омиллардан яна бири муаммоли кредитларнинг мавжудлиги ва кўлами ҳисобланади.

Таҳлиллар шунини кўрсатадики, тижорат банкларида муаммоли кредитлар турли сабаблар оқибатида юзага келмоқда. Муаммоли кредитларнинг олдини олиш мақсадида қуйидаги чораларни амалга ошириш тавсия қилинади:

1. Муаммоли кредитларни ўз вақтида аниқлаш ва уларнинг олдини олиш бўйича чоралар ишлаб чиқишни йўлга қўйиш мақсадида тижорат банкларида муаммоли кредитлар билан ишловчи бўлимлар ишини жонлантириш мақсадида тўлаш муддати 30 кундан кечиктирилган кредитлар бўйича ишлашни йўлга қўйиш ва бу бўлим зудлик билан кредитни соғломлаштириш чораларини ишлаб чиқиш ва уни қайтариш имкониятлари таҳлил қилинмоғи даркор. Бунда авваламбор муаммоли кредитларнинг юзага келиш сабаблари, унинг олдини олиш ва камайитириш бўйича қандай чоралар ишлаб чиқилиши лозимлигига эътибор бериш лозим.

2. Муаммоли кредитларни қуйидаги белгилари бўйича таснифлаш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

- 1) банкнинг ўз қарори бўйича берилган кредитлар;
- 2) ҳукумат қарори бўйича берилган кредитлар;
- 3) вазирликлар қафолати бўйича берилган кредитлар;
- 4) бошқа турли қарор ёки қафолатлар бўйича берилган кредитлар.

Муаммоли кредитларни юқоридаги тартибда таснифлаш, уларни ундириб олиш манбаларини аниқлаш ва уларни чуқурроқ таҳлил қилиш имкониятини яратади.

3. Модомики, банк барча рискни ўз зиммасига олиб кредит беришга қарор қилган бўлса ва бу кредит муаммоли кредитга айланган бўлса, банк миқознинг акциядорлик муносабатларини

кўриб чиқиши лозим. Агар мижоз банкнинг акциядори бўлса, кредитни қайтаришни унинг акциядорлик жамиятидаги салмоғи ҳисобидан амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

4. Ҳуқуқмат қарори ёки вазирликлар қафолати бўйича берилган кредитлар бўйича муаммоли кредитлар юзага келганда, уни ҳал қилиш учун Молия вазирлигида муаммоли кредитлар бўйича агентлик ташкил қилиш ва бу агентликка облигациялар чиқариш ҳуқуқини бериш ҳамда муаммоли кредитга эга бўлган банклар шу агентликнинг облигацияларини олиш йўли билан уларга муаммоли кредитларни қоплаш имкониятини бериш лозим. Облигациялар узок муддатга эга бўлган ҳолларда банклар улар бўйича даромад олиш ҳуқуқига эга бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади.

5. Муаммоли кредитлар бозорини ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу бозорда муаммоли кредитлар ва улар бўйича тижорат банклари агентликдан олган облигациялар савдоси йўлга қўйилиши лозим.

Муаммоли кредитларнинг олдини олиш учун тижорат банкларининг кредит портфелининг сифатини доимо назорат қилиб бориш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тижорат банклари кредит портфелининг сифатини фақат муддати ўтган кредитлар салмоғига боғлаб қўйган ҳолда кредитларни «яқши» ёки «ёмон» кредитларга бўлиш ҳамма вақт ҳам банкнинг кредит сиёсатининг самарали амалга оширилиши бўйича старли ҳулоса бермаслиги мумкин. Шу жиҳатдан тижорат банклари кредит портфелини сифат жиҳатдан баҳолашнинг амалиётда мавжуд сифатини баҳолашнинг тавсия қилинаётган рейтинг кўрсаткичларини кўшиб ҳисоблаш тижорат банкининг жорий фаолияти ва келажакдаги режалари бўйича муқаммал ҳулоса чиқаришда ва банкнинг обрўсини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Банклар фаолиятида уларнинг устав капиталларига тўғри келувчи даромад миқдорининг муҳимлигини инобатга олиб, қайтарилмаган кредитлар бўйича ташкил қилинган резерв миқдорининг устав капиталига нисбатини ҳисоблаш ҳам аҳамиятга эга.

Кредит портфелининг сифатини баҳолашда 5 шкаладаги рейтинг тавсия қилинади.

1-шкатали рейтинг балл (кучли) муаммоли кредитлар бўйича ажратилган резерв банк жами капиталининг 10%гача бўлса, банк

кредит портфелининг сифати кучли деб баҳоланиб, унга 1-шкалали рейтинг баҳо бериш мумкин.

2-шкалали рейтинг (кониқарли). Резервнинг ўртача тортилган миқдори жами капиталнинг 15%дан юқори бўлмаслиги лозим.

3-шкалали рейтинг (ўртача). Умумтортилган резерв миқдорнинг жами капиталга нисбати 30%дан ошмаслиги лозим.

4-шкалали рейтинг (хавфли). Умумтортилган резерв миқдорнинг жами капиталга нисбати 50%дан ошмаслиги лозим.

5-шкалали рейтинг (кониқарсиз). Яратилган резерв миқдори жами капиталнинг 50%дан юқори бўлган ҳолат.

Кредит портфелининг сифатини янада чуқурроқ баҳолашнинг яна бир кўрсаткичи бу кредитнинг қайтарилмаслик рискинни ҳисоблашдир. Бу кўрсаткични эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун ташкил қилинган резервлар суммасини кредит портфели суммасига бўлиш йўли билан аниқланади. Олинган натижалар асосида кредитнинг қайтарилмаслик рискига асосан тижорат банкининг кредит портфелининг сифатига қуйидагича рейтинг баҳо бериш мумкин. Банкнинг кредит портфели «3» балл ва ундан ортиқ баллга баҳоланса, бу банкда риск юқори бўлиб, мижоз томонидан кредитни қайтарилмаслик муаммоси борлигини кўрсатади.

Юқорида тавсия қилинаётган усул банкларнинг кредит портфели сифатини доимий назорат қилиб, рискларни қамайтириш чораларини ишлаб чиқиш имкониятини яратади. Мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини тўғри баҳолаш банк рискларини қамайтиришнинг асосий омили ҳисобланади. Охириги йилларда тижорат банкларининг кредитлаш жараёнида юқори эътибор бериладиган объект - бу кредит учун олинган гаров ҳисобланади. Банк фаолиятининг сифат ва миқдор кўрсаткичларига таъсир этувчи масалалар таркибида қулай ва ишончли кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни жорий этишдан ташқари банк кўрсатаётган хизматлар даромадлигини таъминлаш масаласини ҳам таҳлил этиш зарур. Маълумки, банк хизматларининг нархлари мижоз ва банк ўртасида имзоланувчи ва амал қилувчи шартномада аке этади. Ҳозирги вақтда мижозлар томонидан сотувчи ва харидор ўртасидаги банк орқали ўтказиладиган операциялар ва уларнинг ўз вақтида тезкор амалга оширилиши давр талабига айланмоқда, бу борада сўнги вақтларда маҳаллий банклар томонидан амалиётга жорий этилаётган турли пластик карточкалар, чеклар ва бошқа банк инструментлари ва ҳужжатлари замонавий республикада банк хизматлари имиджини

шаклантирмоқда. Банк хизматлари даромадлигининг ошиши банкнинг мижозларга ҳисоб-касса хизматлари қўлами ва сифатининг ошишига, қимматли қоғозлар бозорида ишлашига, хорижий валютада операциялар ўтказишига имкон беради.

2.4. Тижорат банкларида замонавий банк хизматларидан фойдаланишнинг амалдаги ҳолати таҳлили

Ривожланган мамлакатлар банк тизимида замонавий ахборот технологиялари негизидаги банк хизматлари бозорининг асосий қисмини ташкил этувчи Интернет-банкнинг хизмати сўнгги йилларда мамлакатимиз тижорат банклари томонидан ҳам фаол қўлланилиб келинмоқда. Агар ушбу хизмат турининг фақатгина 2007 йилда мамлакатимиз банк тизимига кириб келганини ҳисобга олсак сўнгги 6 йил ичида ушбу хизмат тури жадал суръатлар билан ривожланди ва қўлаб тижорат банкларимиз томонидан таклиф қилинган ҳолда бир неча хил кўринишларини қўллаш янгиликлари қўзғатилмоқда.

Замонавий ахборот технологияларини қўллаган ҳолда масофавий банк хизмати атамаси остида бирлашувчи кенг микёсдаги хизматлари орасидан бугун мамлакатимизда Интернет-банкнинг ва мобил банкнинг хизматларига бўлган талаб юқоридир. Маълумки, Интернет-банкнинг хизмати банк ҳисоб рақамини масофадан туриб назорат қилиш ва стационар компьютер ёки ноутбукдан интернет орқали туну-кун реал вақт режимида бошқариш имконини беради. Мобил банкнинг ҳам деярли шундай қўлайликларга эга, фақат бунда мобил телефон банк ҳисоб рақамини бошқариш воситаси сифатида хизмат қилади.

Ўзбекистонда Президентимизнинг 2010 йил 26 ноябрдаги Қарори масофавий банк хизматини ривожлантириш учун йўналтирилган бўлиб, унга асосан мамлакатимиздаги барча тижорат банклари 2015 йилга қадар жисмоний ва юридик шахслар учун Интернет-банкнинг хизматларини йўлга қўйишлари лозим.

Қайд этиш жоизки, мамлакатимизда Интернет-банкнинг хизмати 2007 йилда корпоратив мижозлар учун сервис сифатида юзага келган эди. Уни ривожлантиришнинг кейинги босқичи эса жисмоний шахслар учун ҳам ушбу хизмат турини жорий этишда намоён бўлди.

Ўзбекистонда Интернет-банкнинг хизматини жисмоний шахсларга дастлаб собик «Samarqand» ОАТБ таклиф этган. 2009 йилнинг май ойида ушбу банк Sam.online деб номланган интернетдаги янги хизмат турини тақдим этди. Унинг мижозлари масофадан туриб, уяли ва шаҳар телефон алоқалари, интернет провайдерлар хизматлари, коммунал хизматлари учун ҳақ тўлашлари, интернет-дўконлардан харидлар қилишлари, маблағларни юридик ва жисмоний шахсларга ўтказишлари, банкка молиявий ҳужжатлар жўнатиш ва ҳисоб рақамлардаги маблағлар айланмаси тўғрисидаги маълумотларни олишлари мумкин эди. Шунингдек, банкда масофадан туриб, банк депозитларини танлаш ва уларга маблағларни жойлаштириш имконияти мавжуд бўлган. Мобил банкнинг хизматини ишга туширишда ҳам «Samarqand» ОАТБ биринчилардан бўлди. Банк мижозлари мобил телефонларидан фойдаланган ҳолда уяли алоқа ва интернет провайдерлар хизматларига пул тўлашлари мумкин бўлган. Афсуски, 2014 йил январ ойида Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида"ги Қонунининг 53-моддаси ва "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонунининг 14-моддасига асосан амалдаги банк қонунчилиги талабларини бузганлиги сабабли Ўзбекистон Республикаси Марказий банки "Samarqand" очик акциядорлик-тижорат банкидан банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензиясини чақириб олди⁴⁰.

Интернет-банкнинг иккинчи бўлиб «Алокабанк» ОАТБда жорий этилди. Бугунги кунда ушбу хизмат тури масофадан туриб, коммунал хизматлари, алоқа хизматлари, интернет провайдерлар хизматлари, телевидение, давлат божи, солиқ, ДАН жаримаси каби хизматлар доираси учун пул тўлаш ҳамда ҳисоб рақамлари тўғрисидаги ахборотни олиш имконини беради.

2011 йилнинг февраль ойидан эътиборан «Hi-Tech Bank» ХЕАТБ ҳам жисмоний шахслар учун мобил банкнинг хизматларини йўлга қўйганини маълум қилди. Ушбу хизмат мижозларга мобил телефон воситасида уяли алоқа учун абонент тўловларни, шаҳар телефони, интернет провайдерлар хизмати ҳақини тўлаш, ҳисоб рақамлардаги маблағлар ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги ахборотни олиш тўғрисида қўл келмоқда.

⁴⁰Ўзбекистон Республикаси Марказий банки расмий сайти билан: www.fcb.uz/uz/robo/4249/

Реал вақт режимида мобил телефон воситасида назорат қилиш имконияти «Ўзбекистон саноат-қурилиш банки» ОАТБ, «Асака» ДАТБ (ОАЖ), «Трастбанк» ХОАББ, «Микрокредитбанк» ОАТБ, «Алокабанк» ОАТБ, «Универсал банк» ХОАТБ, «Hi-Tech Bank» ХЕАТБ, «Asia Alliance bank» ХОАТБ, «Туркистон» ХОАТИБ, Ўзбек-Турк қўшма банки — «ЎТ-Банк», «ЎЗКДБ Банк» ЁАЖ, «Ипак Йўли» ОАИТБ ва Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки томонидан тақдим этиб келинмоқда. Улардан айримлари ўз мижозларини ҳисоб рақамларидаги операциялар бўйича электрон почта, факс ва стационар телефонлар орқали хабардор қилиб турадилар.

Хавфсизлик даражаси ҳақида гап кетганда, маҳаллий бозоримизда ханузгача фирибгарлик ҳолатлари учрамаган бўлса-да, лекин жаҳон тажрибаси бундай ҳуқуқбузарликларнинг реал ҳолатларини қайд этади. Банклар сайтида берилётган қондаларга риоя этилган ҳолатларда Интернет-банкнингдан фойдаланишдаги хавф-хатар даражаси анча паст. Бу борада чора-тадбирлар рўйхати ҳам соддагина: компьютерда доимий янгилашиб туривчи вирусга қарши дастур ўрнатиш, компьютерга бошқа бир дастурий таъминотни ўрнатишда эҳтиёткорона иш тутиш (айниқса, улар шубҳали манбалардан олинган бўлса), паролни, ПИН-кодларни, электрон рақамли имзоларни бегона шахслар қўлига тушмайдиган жойларда сақлашдан иборат.

Нотаниш, шубҳали сайтларга кирганда, жумладан номаълум жўнатувчилардан келган электрон хатларга ва интернетдаги «серфинг»га алоҳида эҳтиёткорлик билан ёндашмоқ жоиз. Бундан ташқари, Интернет- банкнинг тизимидан хизмат компьюттери орқали ёки интернет кафедадан фойдаланиш тавсия этилмайди.

Ҳозирча маҳаллий банклар хизматлар турли-туманлиги ва сифати бўйича жаҳон стандартларига етганича йўқ. Бирок банкларимиз жисмоний шахсларга эътибор қаратишда қучли мавқега эга. Мамлакатимизда аҳоли учун ҳам, банклар учун ҳам бирдек қулай бўлган масофавий банк хизматларини ривожлантириш яқиндан бошланди. Эндиликда, мижозга банк операциясини амалга ошириш учун муайян банк филиалига боришга ҳожат йўқ. У йўл учун, навбатда турганда, банк хизматчилари ходимлари билан суҳбат учун вақтини кетказиб ўтирмайди. Бунинг ўрнига кечакундуз давомида, реал вақт режимида ҳисоб рақамини кузатади ва назорат қилади. Масофавий банк хизматларининг мижозлар учун

имкониятлари ана шундан иборат. Бу эса банкларга қўшимча харажатларни қисқартириш имконини ҳам беради.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган тижорат банкларидан «Invest Finance Bank» хусусий очик акциядорлик тижорат банки фаолиятига тўхталиб таҳлил қилсак, «INFINBANK» банк мамлакатимиз тижорат банклари орасида етакчилар сафида жисмоний шахслар учун Интернет-банкнинг (infinonline) хизматини жорий этмоқда. Бу хизмат туридан онлайн режимида дунёнинг исталган нуқтасидан Интернет орқали фойдаланиш мумкин. Унинг ўзига хос жиҳати 24 соатлик кеча-кундуз давомида дам олиш қўлларисиз ҳам фойдаланиш имконияти яратилгани билан боғлиқ. Ҳаттоки, Интернет-банкнинг мижоз ҳисоб рақамини турли компьютерлар (шахсий бўлмаган) ёрдамида ҳам бошқариш ҳусусиятига эга экани билан аҳамиятлидир. Фақатгина ўша компьютерга Интернет уланган бўлса бас. Шунда кўннинг қай бир маҳали бўлмасин, ҳисоб рақамдаги ҳаракатлар ҳамда қолдиқ суммаси бир зумда билиб олиш мумкин.

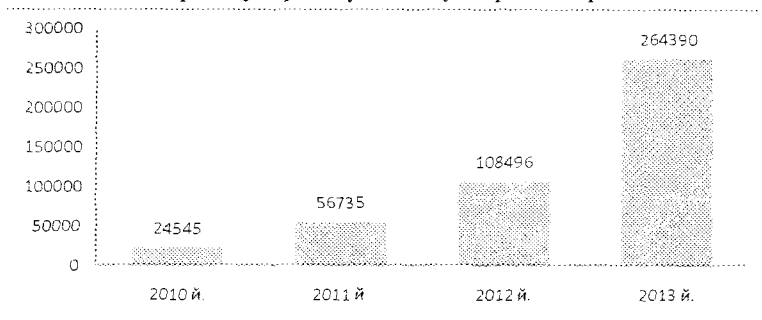
«Infinonline» тизими мижозга барча асосий молиявий ҳужжатлар билан ишлаш ва ушбу жараёнларнинг дахлсизлигини таъминлашга хизмат қилади. Тизим рўйхатидан ўтилгач, мижоз банкнинг филиалларига бориб ўтирмаган ҳолда ҳам банк хизматларидан фойдаланиш имконига эга бўлади. Бу ҳолат айниқса, банкдан узоқроқда жойлашган чекка туманлар аҳолисига шарт-шаронглар яратиб беради.

Интернет-банкнинг тизимини жорий қилиш учун мижоз бирор-бир махсус дастурни компьютерида муҳасам этиши талаб этилмайди. Фақатгина электрон ҳужжатларга имзо чекиш учун USB-қалитга яъни, электрон қалитга эга бўлиши лозим. Бу тизимдан фойдаланиш имконига эга бўлиш эса мижознинг банк офисларига боғлиқлик ҳолатидан холи қилиб, ер шарининг турли бурчакларида ҳам ўз ҳисоб рақамидан операцияларни амалга оширишга замин яратади. Шундай қилиб, «infinonline» тизими жисмоний шахслар томонидан ҳисоб рақамни масофадан туриб бошқаришдан ташқари, тўловларни амалга ошириш, омонатлар очиш, кредитлардан фойдаланиш каби қўлайликларни яратади.

Масофавий хизматлар бозорини ривожлантириш йўлида мамлакатимиздаги мавжуд шарт-шаронг ва унинг такомиллашувига қаратилган эътибор ҳусусида тўхталиш жоиз. Сир эмаски, бугун Ўзбекистонда ахборот-коммуникация технологияларини тараккий

этириш, электрон коммерция жараёнларини хётга татбик этишга имкон берувчи меъерий-хуқукий база шаклланган. Хусусан, бунга «Электрон тўловлар тўғрисида»ги, «Электрон ҳужжатлар айланмаси тўғрисида»ги, «Электрон имзолар тўғрисида»ги, «Электрон тижорат тўғрисида»ги, «Ахборот хавфсизлиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг қабул қилингани ёрқин исбот бўла олади. Шунингдек, мазкур соҳа ривожига хизмат қилувчи мамлакатимиз Президентининг ва ҳуқуқатининг қатор қарорлари ҳам тижорат банкларимиз олдиға қўйган вазиғаларни тўлақонли бағаришида муҳим хуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Ҳозирда «infinBANK» томонидан масоғавий банк хизматлари лойиҳаси доирасида миғозлар учун «express» қредитлари ва овердрафт кўринишидаги online қредитлари тақлиғ этиш реғалаштирилган. Ушбу хизматлар бўйича вақт қсғараланмаган ҳолда кеча-қундуз фойдаланиш имқонияти яратилган. Миғол учун, «express» қредитлари маълум бир мақсадлар – манший техника, мебел ва шу қаби бошқа жиғозларни сотиб олиш учун берилса, online қредитлари қакана сарғ-харажатлар – уяли алоқа телефони хизмати учун пул ўтқазниш, қоммунал тўловларни амалға ошириш, ресторани ва бошқа хизмат кўрсатиш муассасалари харажатларини қоплаш учун ажратилади. Қредитлар миғозларнинг депозит ҳисоб рақамларидаги қолдиқ доирасида тақдим этилади. Тижорат банкларимиз миғозлари масоғавий банк хизматларининг тақлиғ этилаётгани самараси ўлароқ қундан-қун ортиб бормоқда.

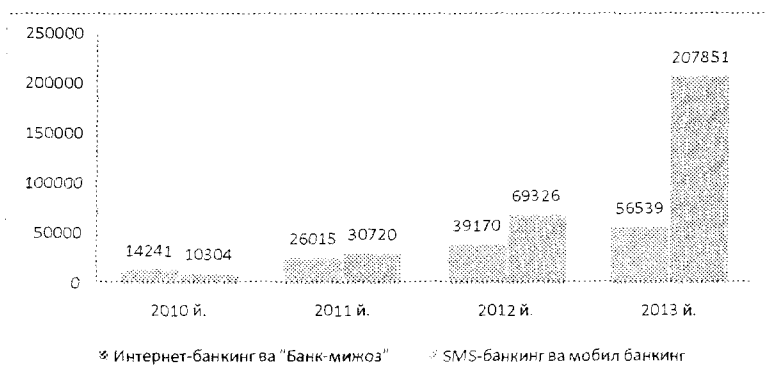
2.1-расм. Масоғавий банк хизматларидан фойдаланувчилар умумий сони⁴¹ (31 декабр ҳолатига)

⁴¹ ЎР Марказий банки расмиий сайти - http://www.obi.uz/section/management_system/remote_banking

Масалан, мамлакатимизда 2014 йил 1 январ ҳолатига кўра масофавий банк хизматларидан фойдаланувчилар сони 264 мингдан ошди.

2.1-расмда акс эттирилганидан шунингдек аниқлаш мумкинки, сўнгги тўрт йил мобайнида тижорат банклари томонидан таклиф этилаётган масофавий банк хизматларининг турли кўринишларидан фаол фойдаланиб келатганлар сони 10 баробардан ҳам ошган, яъни 24545 тадан 264390 тагача етган.

Энди эса, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотларига кўра масофавий банк хизматларининг турлари бўйича, хусусан SMS-банкнинг ва мобилбанкнингдан фойдаланувчилар сонини таҳлил қиламиз.

2.2-расм. Масофавий банк хизматларидан фойдаланувчилар сони, (31 декабр ҳолатига) (Интернет банкнинг ҳамда SMS-банкнинг ва мобил банкнинг)⁴²

2.2-расмда акс эттирилган маълумотларга асосан шунингдек аниқлаш мумкинки, охириги тўрт йил даври мобайнида Интернет-банкнингдан фойдаланувчилар сони салкам 4 бараварга ортган бўлса, SMS-банкнинг ва мобил банкнинг фойдаланувчилари сони 20 бараварга ортишини гувоҳи бўламиз. Натижада, 2014 йил 1 январ ҳолатига нисбатан SMS-банкнинг ва мобил банкнинг фойдаланувчилари сони 207851 кишини ташкил этган бўлса, Интернет-банкнингдан фойдаланувчилар сони 56539 кишига етган.

⁴² ЎзР Марказий банки расмий сайти - <http://www.cbr.uz> (2014 йил 1 январ ҳолатига)

Масофавий банк хизматлари фойдаланувчиларнинг сони¹³
(2014 йил 1 январь ҳолатига кўра)

2.1-жадвал

№	Тижорат банклари	Интернет- банкнинг ва банк-мижоз	SMS- банкнинг ва мобил банкнинг	Жами
1	ТИФ "Миллий банки"	5513	57957	63470
2	ОАТБ "Ўзсаноатқурилишбанк"	2286	1664	3515
3	ОАТБ "Агробанк"	2657	858	3515
4	АГИБ "Ипотека банк"	3851	33811	37662
5	ОАТБ "Микрокредитбанк"	3152	16094	19246
6	ДТ "Халқ банки"	2980	15243	18223
7	ОАТБ "Савдогарбанк"	519	491	1010
8	ОАТБ "Қишлоқ қурилиш банк"	1395	10642	12037
9	ОАТБ "Турон банк"	1484	2344	3828
10	ОАТБ "Ҳамкорбанк"	7563	5532	13095
11	ДАТБ "Асакабанк"	1896	26440	28336
12	ОАИТБ "Ипак йўли банк"	3439	10042	13481
13	ЁАЖ "ЎТ-Банк" Ўзбек-Турк банк	183	143	326
14	ХОАББ "Трастбанк"	1765	1171	2936
15	ОАТБ "Алоқабанк"	1951	7766	9717
16	ЁАЖ «ҚДБ Банк Ўзбекистон»	341	582	923
17	ХОАТБ "Туркистон"	320	45	365
18	Эрон "Содерол" Банкнинг шўъба банки	7	11	18
19	ОАТБ "Самарқанд банк"	6181	385	6566
20	ХОАТБ "Универсал Банк"	562	458	1020
21	ОАТ "Капитал банк"	3415	12721	16136
22	ХОАТБ "Равнақ-Банк"	356	83	439
23	ХЕАТБ "Давр-Банк"	1326	293	1619
24	ХОАТБ "Invest Finance Bank"	1523	892	2415
25	ХОАТБ "Amirbank"	22	3	25
26	ОАТБ "Asia Alliance bank"	964	1227	2191
27	ХЕАТБ "Hi-Tech BANK"	318	88	406
28	ХЕАТБ "Orient finans" банки	570	865	1435
Жами:		56539	207851	264390

Масофавий банк хизматлари фойдаланувчилар сони динамикасини тижорат банкларига кўра тахсимлаб чиқсак, ТИФ

¹³ ЎЗБ Марказий банки расмий сайти билан: <http://www.ozbcb.uz/section/payment/> "Online banking"

Миллий банки 63470 фойдаланувчи, АТИБ Ипотека банки 37662 фойдаланувчи, ДАТБ Асакабанк 28336 фойдаланувчилар сони билан масофавий банк хизматлари фойдаланувчилари сони бўйича стакчилик килишмоқда. Юқоридаги тижорат банкларининг кўпчилик миқозлари мобил банкинг хизмати вакиллари саналади. Янги мобил банкинг хизмати жорий этилгач, уларнинг кўпчилиги шу хизматга уланишни бошлашди.

Юқорида келтирилган 2.1-жадвал маълумотларига кўра, мамлакатимиздаги барча 28 та тижорат банклари фаолиятида кўлланилиб келинаётган масофавий банк хизматлари бўлимиш Интернет-банкнинг ва Банк-миқоз ҳамда SMS-банкнинг ва мобил банкинг хизматлари фойдаланувчилари бўйича статистик маълумотларга асосан, энг кам фойдаланувчилар кайд этилган тижорат банк сифатида Эрон "Содерот" Банкнинг шўба банки кайд этилган. Албатта, бу ҳолат банк миқозларининг сони ва банк хизматлари хилма хиллиги билан ҳам боғлиқ ҳолда алоҳида баҳоланади.

Бундай амалий саъй-ҳаракатларнинг самараси ўлароқ, 2013 йил 1 май ҳолатига кўра, республикаимиз бўйича қарийб 44 мингдан зиёд хўжалик юритувчи субъектлар «Банк-Миқоз» ва «Интернет-банкнинг» дастурий мажмуалари хизматларидан фойдаланиб келмоқда. Миқозлар масофадан туриб, компьютер ва электрон алоқа тизими орқали банк амалиётларини амалга ошираяпти.

Замонавий ахборот технологиялари янги банк маҳсулотлари ва хизматларининг жорий этилиши мамлакатимиз банк хизматлари бозори кенгайишига шароит яратмоқда. Республикаимизда бозор иктисодиёти муносабатлари ривожлангани сари тижорат банклари ҳам чакана амалиётлар, миқозларга тақдим этадиган хизматлар турини ошириш орқали ўз фаолиятини диверсификациялашга эришмоқда.

Айни пайтда барча тижорат банклари Интернет тармоғида ўзларининг web-сайтларини очиб, улар банк фаолияти, янги хизмат турлари ва шартлари, миқозлар манфаатига тегишли маълумотлар билан мунтазам бойитиб борилмоқда. Марказий банк веб-сайти орқали эса давлат интерактив хизматлари кўрсатиш йўлга қўйилган. Аҳоли ўртасида мобил телефонлардан фойдаланишнинг кенгайиб бориши банклар томонидан мобил-банкнинг (wap-banking) ва sms-банкнинг хизматлари йўлга қўйилишига олиб келди. Ҳозирги

пайтда 107 минг нафар мижоз ушбу хизмат турларидан фойдаланмоқда.

Замонавий банк технологиялари хақида сўз борар экан, албатта банк пластик карталари ва унга хизмат килувчи терминаллар ва банкоматларга тўхталиб ўтишга мажбурмиз.

Нақд пул маблағларини банкдан ташқари айланишини қисқартириш, аҳолининг кенг катламини банк фаолиятида қатнашишга жалб этиш, Республика банклари томонидан халқаро хизматларни кўрсатишни кенгайтириш, банк, пул, кредит тизимининг тамойил ва қоидаларини жаҳон андозаларига мос равишда ишлаб чиқиш ва бошқа мақсадларни амалга оширишда пластик карточкаларни ўрни бекиёсдир. Пластик карточкаларни муомалага киритилиши иктисодиётимизни жадал сураатларда ривожланишига, жумладан пулнинг банкдан ташқари айланмасини қисқартиришга, пулнинг айланиш тезлигини мақбул доирада бўлишига, пул массасига хизмат кўрсатиш харажатлари (қоғоз пуллар чиқариш, ташиш, санаш, қайта санаш ва ҳ.к.)ни камайишига, аҳолини банк билан ишлашини такомиллаштиришга ва бошқа бир қатор ижобий факторларни ривожланишига олиб келади.

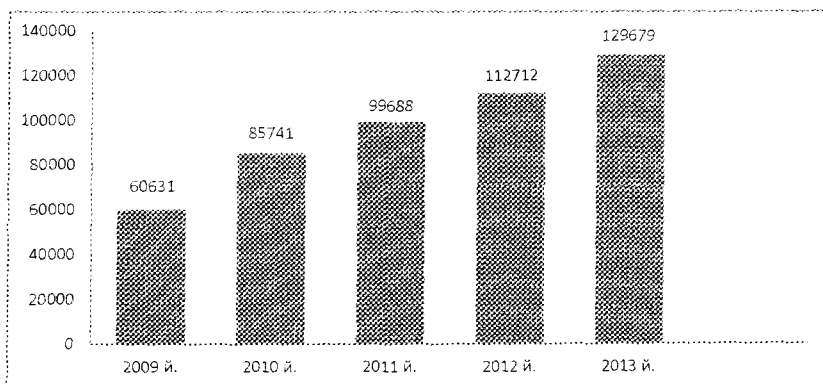
Аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектлар томонидан пластик карточкалардан фойдаланишда қулайликлар яратиш мақсадида савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари томонидан тўлов терминаллари билан жиҳозлаш ҳамда улардан фойдаланиш тартиби белгилаб олинди. Бугунги кунда пластик карточкалар ёрдамида тўловларни қабул қилиш бўйича терминаллар билан жиҳозланиши керак бўлган чакана савдо ва пуллик хизматлар соҳаси объектлари рўйхати доимий равишда қайта кўриб чиқилмоқда ва кундан-кунга кенгайтирилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ўтказиш тартибини белгилайдиган «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низом 2013 йил 26 апрельда қайта ишлаб чиқилди. Ушбу низомда банк пластик карточкалари орқали ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби ақс эттирилган.

Президентимизнинг 2006 йил 3 августдаги «Пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини янада ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлан-

тиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги 2010 йил 19 апрель, ПҚ-1325-сонли Қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Пластик карточкалар асосида ҳисоб-китоб килиш тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ижросини таъминлаш мақсадида мамлакатимизда пластик карточкаларни кенг жорий этиш борасида муайян ишлар амалга оширилмоқда. Шунингдек, ушбу ҳужжатлар асосида тижорат банклари томонидан тўлов терминалларини, банкоматлар ва инфокиосклар билан жиҳозлаш вазифалари белгиланди.

Пластик карточкалар ҳақида гап борар экан, уларга хизмат кўрсатувчи, тўловларни амалга ошириш учун тегишли аппарат ва дастурий таъминот бўлиши лозим. Ана шундай элементлардан бири банк терминаллар ҳисобланади.

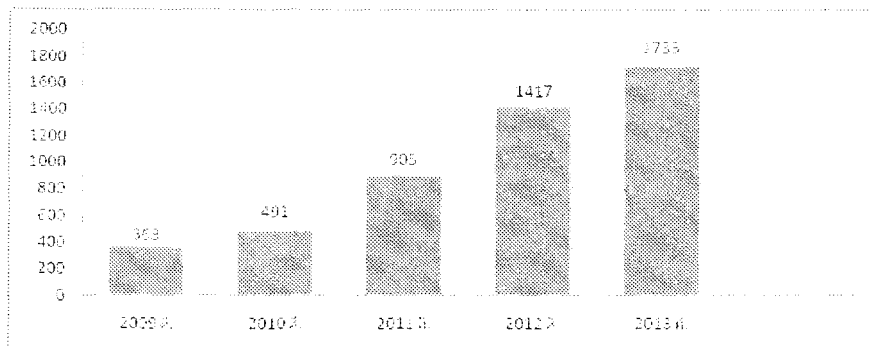

2.3-расм. Республика бўйича терминаллар сонининг ўсиш динамикаси⁴⁴, дон.

Тижорат банклари томонидан хизмат кўрсатиш сифати ва қулайликларини ошириш мақсадида терминаллар сони йил сайин ошиб бормоқда. 2012 йил мобайнида унинг ўсиш суръати олдинги йилга нисбатан 1,13 мартадан кўпроқ ошган ва 112712 донани ташкил этган. 2013 йилда эса 1,15 мартага ошган ва 129679донани ташкил этган.

⁴⁴ ЎЗР Марказий банки расмий сайти - йил: www.cbu.uz/uz/section/presentation_system/remote_banking

Пластик карточкаларга хизмат кўрсатишнинг асосий восита-ларидан яна бири банкоматлар инфокиосklar ҳисобланади. Илгари пайтлари фақат банklar ҳудудидагина кўришимиз мумкин бўлган банкомат ва инфокиосklarни ҳозирги пайтда мамлакатимиз бўйлаб кўпгина жойларида фойдаланишимиз мумкин.

2.4-расм. Республика бўйича банкоматлар ва инфокиосklar сонининг ўсиш динамикаси⁴⁵, донa. (31 декабр ҳолатига)

Банкоматлар сони ҳам охириги йилларда анча ошганлигини кузатишимиз мумкин. 2010 йилда уларнинг сони 363 донани ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб уларнинг сони салкам 5 бараварга ошган.

Маълумки, пластик карточкалар орқали ҳисоб-китоб қилиш, яъни бундай тўлов тизими мижознинг ўз ҳисоб-варағидаги муайян маълумотни саклаши ва бошқа катор афзалликлари билан юртимизда қулай тўлов воситасига айланган. Бугун республикамызда аҳолининг ушбу тўлов воситасидан фойдаланиши учун барча шарт-шароитлар яратилган. Баъзи умумий овқатланиш ва кимёвий тозалаш корхоналари, тикувчилик ательелари, гўзаллик салонлари, маиший техника жиҳозлари ва автомобилларга техник хизмат кўрсатувчи шохобчаларда тўлов терминаллариининг етишмаслиги мижозларга қийинчилик туғдираётгани сабабли уларнинг сонини янада кўпайтириш борасида ҳам кўплаб таклифлар билдирилмоқда.

⁴⁵ ЁшП Марказий банк расмий сайти - http://www.cbu.uz/uz/section/partners_system_remove_building

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларини 2014 йил 1 январь ҳолатига муомалага чиқарилган банк пластик карточкалар, терминаллар, банкомат ва инфокиосклар тўғрисида маълумот⁴⁶.

2.2-жадвал

Банклар	Муомалага чиқарилган пластик карточкалар сони				Банклар томонидан ўрнатилган терминаллар сони	Банклар томонидан ўрнатилган банкомат ва инфокиоскалар сони
		Жисмоний шахсларнинг пластик карталари	Юридик шахсларнинг корпоратив карталари	Якка тартибдаги тадбиркорларнинг корпоратив карталари		
ТИФ Миллий банк	1 758 252	1 750 265	6 323	1 664	14 714	243
Саноатқурилишбанк	885 159	883 433	1 698	28	6 984	34
Агро банк	2 380 093	2 378 578	989	526	20 830	134
Микрокредитбанк	574 366	572 411	1 216	739	9 250	33
Халқ банки	1 517 092	1 513 593	1 477	2022	19 623	94
Савдогарбанк	180 803	180 137	398	268	3963	19
Қишлоққурилиш банки	284 858	284 073	639	146	5 455	27
Турон банк	171 337	169 511	1 163	663	2 437	20
Ҳамкор банк	144 723	141 948	1 387	1388	5 756	296
Асака банк	1 174 544	1 172 465	1 382	697	9 018	73
Ипак йўли банки	320 694	316 915	2 195	1584	4 752	35

⁴⁶ ЎЗР Марказий банки расмий сайти - http://www.cbu.uz/ru/section/payment_system/remittance_banking

2.2-жадвалнинг давоми

Ўзбекистон-Туркия банки	11 330	11 122	190	18	74	0
Траст банк	78 480	77 010	1 237	233	1 735	47
Алока банк	180 384	179 380	887	117	3 670	39
Ипотека банк	1 037 635	1 028 640	4 356	4639	15 009	89
ЎзКДБ банк	36 897	36 642	255		190	3
Туркистон банк	7 271	7 032	135	104	481	1
Самарқанд банк	1 075	1 058	16	1	19	0
Универсал банк	29 192	29 049	98	45	580	0
Капитал банк	172 937	168 722	3 313	902	2 221	529
Равнак банк	6 208	5 932	227	49	94	0
Давр банк	15 259	14 911	259	89	870	0
Invest finance bank	28 110	27 569	426	115	695	3
Amirbank	9 914	9 831	56	27	42	1
Asia alliance bank	37 471	37 015	425	31	500	8
Hi-tech bank	5 596	5 213	263	120	181	2
Orient finans банк	18 132	17 725	339	68	536	3
ЖАМИ	11 067 812	11 020 180	31 349	16283	129 679	1733

Республикаимиз тижорат банклари томонидан тарқатилган пластик карточкаларнинг умумий сони 2014 йил 1 январь ҳолати маълумотига кўра 11.1 млн.донани ташкил этган. Унинг асосий қисмлари Агробанк (2.4 млн), ТИФ Миллий банки (1.8 млн.), Халқ банки (1.5 млн.) ва Асака банк (1.2 млн.) ҳиссаларига тўғри келади. Банклар томонидан ўрнатилган терминаллар сони 129679 донани ташкил этган ҳолда бунда ҳам юқоридаги банклар етакчилик қилмоқда. Умумий банкоматлар ва инфокиосклар сони 1733 донга бўлиб

буларда етакчи ўринларни Капитал банк (529), Ҳамкорбанк (296), ТИФ Миллий банки (243) ва Агробанк (134) лар эгалламоқдалар.

Банкоматлар ва инфокиосклар сони юртимизда албатта жудаям секин ривожланмоқда. Йил бошидаги ҳолатга кўра 11 млн.дан ортик банк пластик карточкалари эмиссия қилинган бўлса буларга хизмат кўрсатувчи банкомат ва инфокиосклар сони атиг 1733 донани ташкил этади. Бу ҳолатдан кўриниб турибдики, ҳар бир банкомат ва инфокиоскга 6786 донa банк пластик карталари тўғри келади. Бу кўрсаткич жуда паст ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан муомалага чиқарилган банк пластик карточкалари, терминаллар, банкомат ва инфокиосклар ҳудудлар кесимида таркиби⁴⁷

2.3-жадвал

Ҳудудлар	Муомалага чиқарилган пластик карточкалар сони	Банклар томонидан ўрнатилган терминаллар сони	Банклар томонидан ўрнатилган банкомат ва инфокиосклар сони	2014 йил давомида терминаллар орқали амалга оширилган гуловлар суммаси (млн. сўмга)
Коракалпоғистон Рес.	755129	8890	50	1251753
Андижон	854874	10927	113	1461802
Бухоро	887506	10331	92	1546762
Жиззах	438549	6222	32	676002
Қашқадарё	1179747	11579	64	1898848
Навой	589363	7979	89	1130160
Наманган	862386	8425	102	1228102
Самарқанд	1094277	13482	127	1804744
Сурхондарё	766253	8927	92	1205816
Сирдарё	363812	4555	31	450368
Тошкент	827733	14131	70	1885646
Фарғона	1306171	13994	153	1985482
Хоразм	559091	7073	58	849013
Тошкентш.	2964539	32275	797	5384233
ЖАМИ	13449430	158790	1870	22758731

⁴⁷ http://cbu.uz/uz/section/payment_system_indicators

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан муомалага чиқарилган банк пластик карточкалар сони 2014 йилда жами 13449430 донани ташкил этган. Бу эса ўтган йилларга нисбатан ўсиш тенденциясини кўрсатади. Худудлар кесимида кўрадиган бўлсак, асосан пластик карточкалар Фарғона, Қашқадарё, Самарқанд вилоятлари ва Тошкент шаҳрида эмиссия қилинган. Шунга мос равишда ушбу худудларда банклар томонидан ўрнатилган терминаллар сони ҳам юқори бўлган.

Ушбу маълумотлар ўзгариши асосида ва унинг ўзгариши хусусида куйидаги хулосаларни шакллантиришга муваффақ бўлдик:

1. Ўзбекистон Республикасида мобил-телефон алоқасининг кенг ривожланиши тижорат банкларининг банкинг ва мобил банкинг хизматларини ривожланишида муҳим аҳамият касб этмоқда.

2. Тижорат банклари (айниқса хусусий банклар) томонидан замонавий хизматларни кенг тарғиб қилиниши, рекламанинг тўғри ташкил этилиши, интернет тармоғининг кенг ривожланиб бориши натижасида ушбу хизматдан фойдаланувчи миқдорлар сонининг юқори даражада ўсишини таъминлади.

3. Тижорат банкларининг масофавий хизматларидан фойдаланувчиларнинг асосий қисмини иқтисодий ёшлар ташкил этади.

Ҳозирги даврда тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган банк хизматлари бошқа субъектлар томонидан кўрсатилаётган хизматларга нисбатан, информацион технологияларнинг ривожланишига мувофиқ, юқори ривожланиш тенденцияси кузатишмоқда. Чунки, бугунги кунда банклар фаолиятида информацион технологияларнинг қўлланилиши натижасида хизматлар кўрсатишни сифат жиҳатдан юқори босқичга олиб чиқмоқда.

Иккинчи боб бўйича хулосалар

1. Республикамиз йирик тижорат банклари кредитларининг брутто активларидаги бекарорлиги, айрим тижорат банкларида 2010-2014-йилларда пасайиш тенденциясига эга бўлганлиги банкларнинг кредитлаш хизматини сифатини ошириш борасидаги маълум бир муаммоларнинг мавжудлигидан далолат беради.

2. Айрим тижорат банкларида 2010-2014 йилларда кассали активларнинг брутто активлардаги салмоғининг пасайганлиги банк активларининг даромадлилик даражасини оширишга хизмат қилади

ва банк хизматлари сифатини ошириш жиҳатдан ижобий ҳолат ҳисобланади.

3. Республикамизнинг катор йирик тижорат банкларида, шу жумладан, ТИФ Миллий банк ва АТБ «Ўзсаноатқурилиш банк» да 2014 йилнинг 1 январь ҳолатига талаб килиб олинadиган депозитларнинг жами депозитлар ҳажмидаги салмоғи 80 фоиздан юқори эканлиги, жамгарма депозитлари миқдорининг кичиклиги банкларда депозит хизматлари сифати паст эканлигидан далолат беради.

4. Таҳлил натижалари кўрсатдики республикамизнинг айрим тижорат банкларида 2010-2014 йилларда ҳисоб-китоб хизматларидаги олинган даромадларнинг операцион даромадлар ҳажмидаги ўсиш тенденцияси қузатилди. Бу эса бир томондан ҳисоб-китоб хизматларининг банк фаолиятида муҳим амалий аҳамият касб этса, иккинчи томондан банкларнинг бошқа операцион хизмат турларининг ривожланиш даражасининг пастлигини кўрсатади.

5. Республикамизнинг айрим тижорат банкларида активлар даромадлиги пасайиш тенденцияси юзага келмоқда. Бу эса банк хизматларининг сифат кўрсаткичида салбий таъсир кўрсатмоқда. Ана шундай салбий тенденциялардан бири айрим банкларда таснифланган кредитларнинг ёмонлашиш тенденцияси ҳисобланади.

6. Республикамиз йирик тижорат банкларида факторинг хизматини кўрсатиш талаб даражасида эмас. Мазкур ҳулосамиз, банкларнинг брутто кредитлар ҳажмида факторинг кредитларининг салмоғида кичиклиги ва беқарорлиги билан изоҳланади.

7. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкнрози оқибатларини бартараф этишда банкларнинг капиталлашиш даражасини ошириш, компаниялар фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва аҳолининг банклардаги омонатларини давлат томонидан тўлик кафолатлаш усулларидан фойдаланилганлиги банкларнинг депозитсезда хизматлари сифатини оширишга хизмат қилади.

III БОБ. БАНКЛАРАРО РАҚОБАТ КУРАШИ ШАРОИТИДА БАНК ХИЗМАТЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1 Ривожланган давлатларда банк хизматлари тараккиётининг таҳлили ва уларни Ўзбекистонда қўллаш истикболлари

Жаҳондаги ривожланган банк амалиётини ўрганиш ва таҳлил этиш шуни кўрсатмоқдаки, «Чейз Манхэттен бэнк», «Ситибэнк», «Бэнк оф Нью-Йорк» (АКШ), «Дойче банк», «Дрезднер банк», «Ферайнц банк» (Германия), «АБН АМРО Банк», «ИНТ-Бэрингз», «Рабо-банк» (Голландия), «Сосьете Женераль», «Банк Насиональ де Пари» (Франция) каби йирик етакчи банклар молия бозорида ўз иш фаолиятларини олиб борар эканлар, халқаро банк хизматлари стандартлари бўйича ўз хизмат турларини ташкил этадилар.⁴⁸

Юртимиздаги ҳар бир тижорат банки учун ривожланган давлатлардаги банклар амалиётини ўрганиш ва замонавий хизмат кўрсатиш технологияларига эга бўлиш муҳим аҳамият касб этади. Халқаро муносабатларга киришар экан, ҳар бир банк хорижий банклар орқали ҳисоб-китоблар ўтказиши ва халқаро стандартларга риоя қилиши талаб этилади. Жаҳон иқтисодиёти глобализацияси шароитида ташки иқтисодий фаолиятга хизмат кўрсатиш аҳамияти ортиб бормоқда, бу ҳолат инвестицион, консультацион, информацион хизматлар, активларни бошқариш каби хизмат турлари ҳажми ортиб бораётганлиги билан изоҳланади. Хизмат кўрсатишда турли телекоммуникацион воситалар: телефон, факс, интернетдан фойдаланилмоқда. Бу эса ўз навбатида банклар томонидан информацион технологиялар ва персоналга ажратаётган маблағлар ҳажмининг ортиб боришига олиб келмоқда. Таҳлил натижалари шуни кўрсатмоқдаки, банк соҳасини компьютерлаштиришга сарфланаётган маблағлар жами банк харажатларининг 17%ини ташкил этаётган экан.⁴⁹

⁴⁸ Султонова Л., Гайсинова А. Супермаркет-банкнинг банк менежментининг янги йўналиши. «Бозор, пул ва кредит» журналі, №10 2005.

⁴⁹ www.ebrd.com

Информацион технологияларнинг ривожланиши банк хизматлари ичида home-banking (хоум-банкинг) деб номланувчи янги йўналишни кашф этмоқда, бу хизмат тури мижозга телефон, модем ва компьютер ёрдамида банк операцияларини ўтказишга имкон беради ва банк хизматлари таннархини пасайтиради, операциялар тезлигини оширади. Home-banking хизматининг тараккиёти 3 босқичдан иборат: 1-босқич - телефон банкинг - телефонли тонал рақамлаштириш орқали банк хизматини кўрсатиш. 2-босқич – PC-банкинг (PC-banking) – компьютер, модем, сервер орқали мижозга хизмат кўрсатиш. 3-босқич – интернет-банкинг (internet-banking), интернет орқали хизмат кўрсатиш. Home-banking хизмати мижоз-банк, интернет-банкинг ва мобиль-банкинг деб номланувчи хизматларга бўлинади. Бу замонвий хизмат тури ер қуррасининг хоҳлаган жойида банк ҳисоб-китобларини ўтказишга имкон беради, мутахассислар фикрига кўра бугунги кунда Европа мамлакатларидаги жами банк хизматларининг 25%и интернет орқали амалга оширилади. Уяли телефон орқали амалга оширилувчи мобил банкинг хизмати Европада келажакда банк хизматларининг 40%ини ташкил этиши кутилмоқда. Бу хизмат тури асосан Скандинавия мамлакатларидаги банклар томонидан кўпроқ таклиф этилмоқда. Интернет-банкинг жараёни 4 босқичдан иборат:

1-босқич: электрон карточкалар орқали тўловлар.

2-босқич: маълумотларни интерактив ва динамик тарзда етказиш.

3-босқич: сайтларнинг персонализацияси.

4-босқич: интерактив онлайн-консултациялаш.

Келажакда Home-banking он-лайн хизмат тури банкларда тараккий этиб бориши кутилмоқда, электрон бизнес бўйича таникли ғарб эксперти М.Данненберг фикрига кўра, келгусида банк хизматларидан виртуал фойдаланиш мультимедия терминаллари орқали юз беради, бунинг учун махсус қурилмалар қурилади ва банк хизматлари виртуал банк мутахассиси (аватар) томонидан амалга оширилади. Мижоз ўз электрон имзосини киритади ва буюртмаси бажарилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ривожланган банклар амалиётининг тараккиёти банклар томонидан мижозларга эркинликлар яратиш ва уларни ўз-ўзига хизмат кўрсатишга ўтишга асосланмоқда. Ғарб иктисодчиларининг фикрига кўра банкларда бугунги

қунда қарийб 50 та хизмат турини электронлаштириш, миждозларнинг ўз-ўзига хизмат кўрсатиш тартибига ўтказиш мумкин.

Республикамизда тижорат банклари ўртасида мавжуд ракобатлашув шароитида банк хизматларининг ривожланган мамлакатларда кўлланиладиган замонавий турларидан фойдаланиш ўзига хос равишда уларнинг жозибадорлигини оширади. Бунинг учун албатта биринчи навбатда банкларимизнинг хозирги замон талабларига тўлик жавоб бера оладиган информацион технологиялар билан тўлик қуролланган бўлишлари, бундан ташқари миждозларнинг ҳам ушбу технологиялар билан таъминланганлиги ҳамда информацион технологияларга хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг мавжуд бўлишини такозо этади.

Республикамизда «home banking», интернет-банк, мобил телефон банк каби замонавий банк хизматларининг жорий этилиши ва ривожланиши биринчидан миждозлар қулайлик туғдирса, иккинчидан бизнинг фикримизча банк хизматларининг сифати ва самарадорлиги ошиб боради.

«Банк-миждоз» муносабатларини яхшилаш банк махсулотларини кенгайтириш, бозорни сегментларга ажратиш ҳамда харажатларни чеклашга қаратилган стратегияларни амалга ошириш учун асос бўлади. Банкларнинг чакана хизматларини ривожлантиришда супермаркет-банкинг (supermarket banking) янги йўналиш бўлди.

Supermarket banking тарихан АҚШда пайдо бўлган, банк хизматларини такомиллаштиришда хорижий ривожланган давлатларнинг мазкур илғор йўналишини Ўзбекистонда жорий этишни мақсадга мувофик деб ўйлаймиз. Бу эса республикамиздаги банкларнинг тор доирадаги хизматлар билан чекланиб қолмай, балки аксинча хизматлар ассортиментини кўпайиши, миждозлар сони ортиши ва банклар универсаллигини таъминлашга олиб келади. Супермаркет банкинг қуйидаги ўзига хос белгиларга эга:

- тижорат марказларида харидорлар окими катта бўлади;
- бундай окимларни универмагда банк бўлимлари жойлашган ерларга йўналтириш имконияти мавжуд бўлади;
- супермаркетларда турли тоифадаги истеъмолчилар билан алоқа боғлаш имконияти мавжуд бўлади;
- банклар ўз хизматларини кенгайтириш ва табақалаштириш учун тижорат марказларидан манфаатдор бўлади;

- банклар билан тижорат марказлари бир-бирларига махсулот сотиш операцияларини амалга оширишдан ўзаро манфаатдор бўлади.

Банк супермаркетда ўз ишини универмагнинг анъанавий жойларида мини-бўлимлар очишдан бошлаб, банк стендигача турлича йўсинда ташкил этиши мумкин. Супермаркет-банкинг учун қандайдир идеал модел йўқ. Оптимал вариантта эришиш учун хилма-хил стратегияларга амал қилиш керак бўлади. Мазкур стратегиялар лойиҳалаш, жойлаштириш масалалари, ташкилий ва техникавий жиҳатлар ишлаб чиқилган, шунингдек банд бўладиган ходимларнинг оптимал сони белгиланган вақтдагина муваффақиятли бўлади.

Супермаркет-банкингнинг ташкилий модели ва уни жойлаштириш ўзаро чамбарчас боғлангандир. Биринчи унсур банк бўлимининг жойлашишидан келиб чиқади: тижорат маркази ичида у қоида тариқасида, марказий ўташ жойида супермаркет кассаларининг қаршисида жойлашади, токи бўлинма ажралиб турсин (бундай жойлашиш навбатда турган миқозларни у ердаги рекламага эътибор беришга мажбур қилади). Шу билан бирга, марказга келувчиларга банк бўлимининг олд томони намоён бўлиб, унда банкнинг маркаси (савдо белгиси) ажралиб туради, супермаркет ичида бу бўлим анча кўринарли қилиб: дўконга кираверишда ёки кафе атрофида, ҳеч бўлмаганда, бевосита кассалар олдида жойлаштирилиши лозим. Супермаркет-банкинг бўлимининг зарур белгилари унинг кўзга ташланиб туриши, харидорлар оқимининг ўртасида бўлиши, шунингдек кириш осонлиги ва жозибадорлигидан иборат (миқозлар учун сотиш пунктига бориш, ходимлар учун миқозларни осонгина жалб этиш табиий ва енгил бўлиши керак).

Банк бўлимининг жойлашиши шундай лойиҳалаштирилиши керакки, натижада ҳозирги ва бўлажак миқозларни банк тижорат сиёсатининг асосий унсурларидан хабардор қилиш ва айни вақтда уларга инновация ташаббуслари ҳақида кўпинча супермаркет фаолияти билан чамбарчас боғлаган ҳолда ахборот бериш мумкин бўлсин. Сотиш пунктининг иши учун уни очиш вақти катта аҳамиятга эга: бу вақт банк бўлими узвий қисми бўлган савдо марказининг очилиш вақтига тўғри келиши шарт, ҳолбуки бўлим ходимлари харидорлар оқими ва бозорнинг тегишли имкониятига қараб табақалашди.

Иккинчи унсур таклиф қилинадиган хизматлар тури билан инфодаланади. Банк бўлимининг тури учта ҳар хил оператив зона

бўлишини назарда тутати: биринчиси очик ва кириш осон зона бўлиб, ўзига-ўзи хизмат қилиш қурилмалари (тўловни қабул қилиш учун автомат касса аппарати ва бошқалар) жойлашган ерда бўлади: бу зона жозибали, қулай бўлиши керак (масалан, банк аппарати орқали операцияларни ўтирган ҳолатда амалга ошириш мумкин бўлсин), шу билан бирга бундай аппаратлар билан ишлашда миқозларга ёрдам бериш учун ҳамда уларга баъзи бирламчи тижорат ахборотини бериш учун ҳеч бўлмаганда битта ходим доимо ҳозир бўлиб туриши керак: иккинчи зона бир ёки икки нафар ходим иштирокида банк бўлимнинг анъанавий хизматларини кўрсатишга мўлжалланган: бундай хизматларнинг бўлиши муайян операцияларни амалга оширишни (масалан, нақд пулни бошқариш чоғида хавфсизликни таъминлаш) тақозо этадики, бу ҳол банк бўлимини алоҳида лойиҳалашни талаб қилади: учинчи зона тижорат маслаҳатлари учун мўлжалланган ва у ерда миқозлар билан алоқа боғлаб туриш мақсадида фойдаланиладиган ва видеоқурилмалар билан жиҳозланган махсус ажратилган жой бўлади. Бу банк учун жуда муҳимдир, чунки у банкнинг миқозларга тафсилотларини ушбу бўлим ходимлари билиши шарт бўлмаган барча хизматларни таклиф этишига имкон беради.

Супермаркет-банкнинг технологик жиҳозланиши миқозлар учун жозибадор ҳамда фойдаланишга осон, шунингдек, бўлажак миқозлар банк билан алоқа ўрнатиши учун уларнинг эътиборини ўзига торта оладиган бўлиши керак. Унинг асосий вазифаси янги миқозларни жалб этиш, инкассация қилиш ҳамда тўловлар бўйича хизматлар кўрсатиш, асосий банк маҳсулотларини (жорий ҳисоб-варақлар, кредит карталари билан операциялар қилишни) сотишдан иборат. Ушбу каналнинг самарадорлиги банкнинг марказий тузилмалари томонидан кўрсатиладиган технологик ва профессионал ёрдамнинг сифатига боғлиқ.

Супермаркет-банкнинг бўлимида ишлашга жалб этиладиган ходимларнинг фаолият соҳаси банк ходимларининг анъанавий фаолиятдан сезиларли даражада фарқ қилади ва у иш жойига мос бўлиши керак. Гап серғайрат, қатъиятлик, бошқалар билан ҳамкорлик қилишга тайёр бўлган, мақсадларни ва улар билан боғлиқ ҳолда ҳақ олишни мўлжаллайдиган ходимлар ҳақида боради. Бундай ходимлар қутилмаган вазиятларни бошқара оладиган миқозлар билан чиқадиган низоларни зудлик билан ҳал қила оладиган бўлишлари керак.

Супермаркет-банкингда ходимларни танлаб олиш мезонлари қуйидагичадир: банк хизматларини сотиш борасида аввал тажриба орттирган бўлиши шарт; бўлимдаги хилма-хил ишларни бажара олиш қобилияти; ишни тез тушуниб олиш; одамларни тезлик билан ўзига мойил қилиб олиши ва энг асосийси, банк мутахассиси бўлиши керак. Ходимларнинг банк-супермаркетга келувчилар билан эркин-эмин мулоқот муҳитини яратиш қобилияти айниқса муҳим ҳисобланади. Супермаркет-банкинг бўлимларининг штати тегишли иш соҳасига эга бўлган ходимлардан (аппаратларга хизмат кўрсатишда ёрдамчилар, кассирлар) ва мувофиқлаштирувчидан иборат бўлиши керак. Мувофиқлаштирувчи ходим сотиш пункти ишини ташкил этишда муҳим ролни бажаради: биринчи шахс сифатида бевосита тижорат алоқаларини амалга оширади, вазифалар белгилайди ва уларнинг ходимлар томонидан бажарилишини назорат қилади; эҳтимолий заиф жойларни аниқлаш учун мижозлар билан ишлашнинг алоқа боғлаш жараёнини назорат қилади; қўндалик фаолиятни режалаштиради; супермаркет-банкинг раҳбарлари билан алоқа боғлайди ва уни ривожлантиради; ходимларнинг ишга интилишини мустақкамлайди ва уларни бир жамоага жипслаштиради.

Супермаркет-банкинг бўлимининг ходимлари бир катор ўзига хос функцияларни, чунончи:

- тижорат марказига келувчиларнинг банк бўлимига ташрифларини рағбатлантириш учун уларни жалб этиш;

- банк макони доирасида мижозлар билан алоқаларни бошқариш;

- бозорга тегишли бўлмаган салоҳиятли мижозлар (ўсмирлар, пенсионерлар)ни ва харидорлар кўп тўпланиб қолишидан қелиб қиқиши мумкин бўлган вазиятларни бошқариш вазифаларини бажаришлари керак.

Бу ўзига хос функцияларнинг барчаси супермаркетга келувчиларга банк хизматларини сотишнинг истеъмомчилик одатлари билан интеграциялашувига ёрдам бериш мақсадида эътибор билан бажарилиши керак. Супермаркет-банкинг банкларга кам вақт ва маблағ сарфлаб янги бўлимлар очиш имконини беради.

Ўз фаолиятида супермаркет-банкинг йўналишидан фойдаланган АҚШ банкларидан яна бири Centura Bank ҳисобланади. У Шимолий Каролина штатида жойлашган бўлиб, активлари 7 млрд. АҚШ долларини ташкил қилади, 188 та бўлимга эга. Банк чакана

савдо сегментидаги «Ҳамма жойда ва ҳамма вақт мижозлар учун қўлайлик ва осонлик» тамойилларига асосланган маркетинг стратегиясига амал қилади.

Супермаркет-банкнинг тармоғининг мақсадлари янги мижозлар жалб этиш, кам харажатлар қилиш тизимини қучайтириш ва депозитлар ҳажми, сонини оширишдан иборат. Банк учун тижорат марказларини танлаш мезонлари харидорлар оқими анча катта бўлишидан (ҳеч бўлмаганда ҳафтасига 10000 мижоз) ва маркетинг сиёсатини биргаликда амалга оширишдан иборат. Логистика, технология кўрсаткичлари юқоридаги тасвирлар билан бир хил. Супермаркет-банкнинг бўлимларининг ҳажми 120-150 м², турига кўра улар 3 та оператив зонага бўлинади, операцияларни стандартлаштириш даражаси юқори, ҳақ тўлаш тизими пировард натижаларга боғлиқ. Банк 4 та тижорат маркази тармоғида 23 та супермаркет-банкнинг бўлимини очган, улар ҳафтасига етти кун ишлайди; у инкассациялаш тўловлар юзасидан автомат касса аппаратларидан фойдаланишда энг юқори кўрсаткичга (22%) эришган; сотиш пунктларида жалб этилган ўрта муддатли депозитлар 5.3 млрд. АҚШ долларига етди.

Ўзбекистонда энг янги технологияларга мос бўлган банк хизматлари инфратузилмаси яратишга ҳаракат қилинмоқда. Бироқ ҳозирги босқичда тижорат банкларига мижозлар базасини ва чакана хизматлар таклиф этишни кенгайтириш имконини берадиган янги ноанъанавий ёндашувлар талаб қилинади. Ўзбекистон шаҳарлари ва туман марказларида борган сари кўпроқ, супермаркетлар ва йирик савдо марказлари ишга туширилмоқда. Банклар супермаркет-банкнинг усулидан фойдаланиб, кўрсатилаётган хизматлар самардорлигини ошириш имкониятларига эга ва айнан илғор хориж тажрибасига асосланган янги Супермаркет-банкнинг йўналишининг амалиётга жорий этилиши банк хизматларининг бойитилишига ёрдам беради.

Филиаллар ва бўлимларнинг самарали иш фаолиятини ташкил этиш замонавий транс-миллий банкларнинг биринчи даражали муаммосига айланиб бормоқда. Бир томондан «Чейз Манхеттен бэнк», «Ситибэнк», «АБН АМРО Банк», «Дойче банк» каби банклар ўзларининг 2 минг бўлим ва 4 минг корреспондент-банклари ҳисобига мижозларнинг географик жойлашувидан катъий назар комплекс банк хизматларини кўрсатиб келмоқдалар. Бошқа бир томондан эса филиаллар сонининг ортиб бориши бу банкларда

филиалларни реструктуризация қилиш муаммосини келтириб чиқармоқда, хизматлар таннархининг ошишига олиб келмоқда. Замонавий банклар бу муаммони илғор инфор­мацион технологияларни жорий этиш орқали ҳал этмоқдалар. Банк хизматларининг «он­лайн» тизимига ўтказилиши филиаллар харажатларини 8% дан 20% гача камайтиради.⁵⁰

Ривожланган давлатлардаги банклар фаолияти тараққиёти яқин йиллар ичида 3 омилга боғлиқ:

1) банк соҳасининг такомиллашуви. Бу омил банклар ичида мижозларга хизмат кўрсатувчи Вольвобанк, Бритиш Петролиум, Рено каби транс-миллий корпорацияларни ташкил этишни назарда тутди;

2) балансдан ташқари хизматларни кўрсатиш орқали банк фаолиятини диверсификациялаш. Бу омил банк хизматларини кўрсатишда консультацион ва инфор­мацион хизматларга булган талабнинг ортиб бораётганлиги билан изоҳланади;

3) ссуда капитали бозоридаги хизматларнинг ривожланиши. Бу омил банк фоиз даромадлари ва ликвидлигига таъсир этади. Жаҳонда йирик банклар бўлимлари сони ортиб бориши мижозларга турли валюта, фоиз ставкаларда хизмат кўрсатишни, кредитлар беришни талаб этади. Бундай кредитлаш мультивалютали кредит линиялари орқали амалга оширилмоқда. Сўнгги вақтларда халқаро ссуда бозорида банк хизматлари улуши ортиб бораётганлиги кўзга ташланмоқда, бунда банклар кўпроқ мижоз ва кредитор ўртасида воситачи ролини ўтамоқда, уларнинг хизматлари эса балансдан ташқари операцияларга киритилади. Уларга қафолатланган кредит хатлари, молиявий қафолатлар, секьюритизациялар мисол бўлади.

Сўнгги йилларда жаҳон савдо обороти тобора ортиб бормоқда, масалан, жаҳон товарлар экспорти 1990-2000 йилларда (59%га) 5985 млрд. АҚШ долл.дан 9040 млрд. АҚШ долл.гача ортди. Жаҳон товарлар экспортининг жаҳон ЯИМидаги улуши эса 16.5%дан 19%гача ортди. Бу эса ўз навбатида халқаро банк хизматлари хажмининг ўсишига олиб келди. Банк хизматлари турли молиявий инструментлардан фойдаланган ҳолда рискларни минималлаштиришга қаратилган бўлиб, унификациялашган характер касб этиб бормоқда. Глобализация, интернационализация, институционализация, дезинтермидация, ракобатнинг кучайиши, интеграция, конвергенция, информатизация, компьютеризация

⁵⁰ www.smartcard.ru

жараёнларининг кучайиши халқаро банк хизматлари ҳажмининг ортишига ва банк хизматларининг халқаро мақомининг ўсишига олиб келмоқда.⁵¹

Ривожланган давлатлардаги банкларда ўзаро тўлов, ҳисоб-китоб операцияларининг бажарилиши хизмат турлари ичида катта оборотга эга эканлиги билан ажралиб туради. Ҳозирда ривожланган банклар томонидан халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун турли тўлов тизимлари ишлаб чиқилган. Сўнги вақтда халқаро пул ўтказмаларининг SWIFT тури ривожланиб бормоқда, ундан 92 мамлакатдаги 3700 та молиявий институт фойдаламоқда. SWIFT тизими билан бирга ТАРГЕТ (Трансевропа автоматлашган экспресс тўловлар тизими), ЕКС (Европа банклар ассоциацияси қошидаги Европа клиринг тизими)лар ҳам амал қилиб келмоқда. Европа Иттифоқи мамлакатларида банк хизматлари қуйидаги омилларга асосланади:

1) ҳисоб-китобларни ўтказиш учун ликвид маблағларни таъминловчи активлар ва капиталлар ҳажми;

2) ҳисоб-китоб тизимларининг барча турларидан фойдалана олиш имконияти;

3) ривожланган филиал ва корреспондент тармоғининг мавжудлиги;

4) юқори сифатли хизмат кўрсатишда рақобатбардош тарифларнинг белгиланиши.

Бу омилларнинг ижроси кўпроқ «Дойче банк» (Германия), «АБН АМРО Банк» (Голландия), «Сосьете Женераль» (Франция) и «Ситибэнка» (АҚШ) банкларида амал топган. Бу банкларда банк хизматлари стратегияси асосан паст тарифларда янги миқозлар, корреспондент-банкларни жалб этиш, замонавий тўлов тизимларидан фойдалана олиш имкониятларига асосланади. Миқозларга хизмат кўрсатиш кунига 24 соат давомида ҳафтасига 7 кун олиб борилади. Бу банкларнинг хизмат турлари:

- клиринг трансчегарали ҳисоб-китоблар, доллар ҳисобварақларнинг еврога конверсияси;

- жаҳоннинг исталган банкида еврода ҳисоб-варақ очиш;

- зарур валютанинг конверсияси орқали валюта ҳисоб-варақларининг тўлдирилиши;

- ташқи савдо шартномалари бўйича ҳисоб-китобларни ўтказиш.

⁵¹ Раш Ҳ., Коттер Р. и др. Коммерческие банки. Москва, 2002. с-124.

Европада жойлашган мазкур етакчи банкларнинг молия бозоридаги асосий ракобатчилари Америка банклари ҳисобланадилар. АҚШда мижозларга хизмат кўрсатишда икки йирик тўлов тизими – ФЕДВАЕЙР (FEDWIRE) ва ЧИПС (CHIPS) тизимларидан фойдаланилади, бу тизимлар орқали 80%дан ортиқ доллардаги ўтказмалар бажарилади. Чамаси 40% тўловлар ФЕДВАЕЙР тизимида - банкларaro операцияларда, 10%и евродолларлардаги операцияларда, қолган 10%и эса – тижорат тўловларида қўлланилади. Қуйида Америка банкларининг ҳисоб-тўлов хизматларининг асосий турлари келтирилган.

Америка банкларининг ҳисоб-тўлов хизматларининг асосий турлари⁵²

3.1-жадвал

Хизмат номи	Ҳисоб-тўлов хизмат тури
Ҳисобварақларни юритиш хизматлари	1. Ҳисобварақларни доллар ва бошқа валюталарда очиш ва юритиш. 2. Ноетро ҳисоб-варақларни хорижий валюталарда очиш ва юритиш.
Пул ўтказмалари ва жўнатмалари бўйича хизматлар	1. Доллар ва бошқа валюталарда SWIFT тизими, почта, телеграф, банк трагталаридан фойдаланган ҳолда тўловларни ўтказиш. 2. Нақд пулда чекларни тўлаш. 3. Тўловларни 24 соат ичида бекор қилиш ёки ўзгартириш.
Банк ички ўтказмалари бўйича хизматлар	1. Мижозлар кредит тўловларини йиғиш ва банк-корреспондент ҳисоб-варақларига ўтказиш. 2. Доллар ва бошқа валюталардаги чекларни инкассация қилиш. 3. Ўзаро клиринг ҳисоб-китобларини ўтказиш. 4. SWIFT MF 950 форматидаги ҳисобварақдан кўчирма олиш. 5. Ҳисобварақ тўғрисида маълумот олиш. 6. Телефон орқали банк ҳисоб-китобларини ўтказиш. 7. Ҳисобварақдаги қолдиқ маблағларни АҚШнинг юқориликликли қимматли қоғозларига инвестициялаш.
Ташқи савдо шартномалари бўйича ҳисоб-тўлов хизматлари	1. Товарларни жўнатишда аванс тўловларини амалга ошириш. 2. Аккредитивлар очиш. 3. Инкассо хизматлари.

⁵² www.smartcat.ru

Европа банкларига ўхшаган ҳолда, АҚШ банклари ҳисоб-китобларни амалга оширишда рисклар даражасини минималлаштиришга ҳаракат қиладилар. Бу борада банклар томонидан қўлланиладиган чора сифатида овердрафт бўйича бир қунлик кредитни мисол келтириш мумкин. Бу эса Америка банкларида мижозлар тўлов қобилияти пасайганда «домино эффекти»нинг юзага келишининг олдини олади. АҚШ банкларининг жаҳон банклари билан ташқи савдо шартномалари бўйича ўзаро иш олиб борганда маълум одатлар мавжуд. Масалан, очиқ ҳисоб-варак орқали савдо операциялари Англия ва Европа Иттифоқи мамлакатлари билан аккредитивлашган усулда ҳисоб-китоблар олиб борилса, Австралия ва Янги Зеландия билан ҳужжатлашган инкассолар орқали амалга оширилади. Ривожланган давлатлар, хусусан АҚШ банклари томонидан хизматлар кўрсатилганда хизмат кўрсатиш инструменти катта аҳамиятга эга. Жаҳон амалиётида қуйидаги инструментлардан фойдаланилади: чеклар, ўтказма векселлар, банк тратталари, почта, телеграф, телекс тўлов топшириқномалари, SWIFT бўйича пул жўнатмалари. Бу инструментлар тўловларнинг аккредитивлашган кўринишида, инкассо, аванс тўловларида қўлланилади.

Таҳлил натижалари шуни кўрсатдики, бугунги кунда Республикаимизнинг барча банклари халқаро ҳисоб-китоб хизматларини тўлик ва муаммосиз амалга ошириш имкониятларига эга эмас. Кўпчилик банкларимиз халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш тажрибаларига эга эмаслар. Шунинг учун, бизнинг фикримизча, халқаро ҳисоб-китоб тизимларига уланиш ва мижозларнинг бошқа давлатлардаги ҳамкорлари билан амалга оширадиган молиявий масалаларини ўз вақтида ва сифатли амалга оширишни таъминлаш Республикаимиз тижорат банклари олдидagi муҳим вазифалардан бири ҳисобланади ва у банкларимизнинг халқаро молия бозорларидаги рақобатбардошлигини ҳамда нуфузини оширади.

Банклараро корреспондентлик операциялари банкларнинг алоҳида фаолият тури ҳисобланади, улар банкларнинг халқаро молиявий муносабатларга интеграциялашувига ёрдам беради. Банклараро корреспондентлик операциялари ташқи банклар билан ҳамкорлик қилишини, кредит линиялари очишни, хорижий банклар ва уларнинг бўлимлари билан корреспондентлик счётлар очишни англатади. Банклараро корреспондентлик операцияларининг муҳимлигини инобатга олиб, банклар таркибида Корреспондентлик

алокалари департаменти тузилган, у халқаро операцияларни бажаради, хорижий банклар молиявий ҳолатини таҳлил этади, давлатларнинг микроиктисодий ҳолатига баҳо беради. Банклараро корреспондентлик операциялари стратегияси ва сиёсатини банк бош офиси ишлаб чиқади, контрагент-банклар гобал кредит рискларини ўрганади. Жаҳондаги йирик «Чейз Манхэттен бэнк», «Ситибэнк», «Бэнк оф Нью-Йорк» (АҚШ), «Дойче банк», «Дрезднер банк», «Ферайнц банк» (Германия), «АБН АМРО Банк», «ИНГ-Бэрингс», «Рабо-банк» (Голландия), «Сосьете Женераль», «Банк Насиональ де Пари» (Франция) каби транс-миллий банклар корреспондентлик операцияларининг қуйидаги турларини кўрсатмоқдалар:

1) корреспондентлик ҳисобварақлар орқали халқаро ҳамкор банклар билан ҳисоб-китоблар олиб бориш;

2) пул-кредит бозоридаги қисқа муддатли инструментлар орқали мижозлар ҳисоб-варақларига инвестициялаш;

3) «автомат овернайт» - корреспондентлик ҳисоб-варағидаги қолдиқни даромадли молиявий инструментларга автоматик жойлаштириш;

4) ташқи савдо операцияларини амалга оширишда рискларни таҳлил этиш.

Республикамиз тижорат банкларининг хорижий банклар билан корреспондентлик муносабатлари охириги йилларда сезиларли даражада ривожланмоқда, лекин тўлиқ талаб даражасида деб бўлмади.

«Етакчи» тижорат банкларидан (Миллий банк, «Агробанк», Асакабанк) ташқари бошқа тижорат банкларининг чет элдаги йирик банклар билан корреспондентлик муносабатлари деярли ўрнатилмаган. Бундан ташқари, мавжуд корреспондентлик ҳисоб-ракамларидаги маблағлар ҳаракати даврий тусга эга бўлган сустравишда. Уларда узок давр маблағларнинг ҳаракатсиз қолиб кетиши фаолият самарадорлигини пасайтиради. Бизнинг фикримизча корреспондентлик муносабатларда «Ностро» ҳисоб-ракамлардаги пул маблағларидан самарали фойдаланиш мақсадида жаҳон тажрибасида қўлланиладиган «автомат овернайт» тизимдан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Замонавий молиявий бозор шартлари банклар олдида яна бир муҳим вазифани қўймоқда, улар бугунги кунда одатий банк хизматларидан ташқари мижозга рискларни бошқариш бўйича ҳам

хизматлар кўрсатмоқдалар. Бу хизмат тури: маълум мамлакат, ҳудуд ва молиявий институтлар учун рискларни чегаралаш ва бошқариш; банк томонидан валюта, кредит, тўлов рискларини баҳолаш, уларни камайтириш мақсадида аккредитивлашган, кафолатланган, ҳужжатли, суғурталанган молиявий инструментлардан фойдаланмоқдалар. Рискларни бошқариш бўйича халқаро хизматларни кўрсатар экан, хорижий банклар халқаро ҳамкорларнинг кредитга лаёқатлилигини ва ишчи имиджини баҳолайдилар, тратталарни акцептлайдилар ва ҳеджирлаштирадилар.

Ривожланган давлатларда банк хизматлари мажмуи таракқиётида мижозларга кредит бериш ва улар фаолиятини кредитлаш энг кенг тарқалган хизмат турларидан бири бўлиб ҳисобланади. Жаҳон амалиётида мижозларни кредитлашнинг анъанавий шаклларида ташқари қўйидаги қўринишлари тараккий этган:

- 1) овердрафт ҳисоб-варақ бўйича кредитлаш;
- 2) экспортёр ва импортёр учун кредит линияси очиш;
- 3) экспортёр траттасига қарши кредитлаш ва «акцептга қарши ҳужжатлар» шартлари остида бланкали кредитлаш;
- 4) инкассо ҳужжатларига қарши регресс ҳуқуқи остида кредитлаш;
- 5) уч ойгача бўлган муддатга киска муддатли кредитлар бериш;
- 6) товарларни етказиб беришни кредитлаш (1-5 йилга муддатга);
- 7) экспортёр тратталари акцепти;
- 8) шартнома мажбуриятларини бажариш учун кредитлаш;
- 9) импортёр-банк аккредитив ва кафолатларини тасдиқлаш;
- 10) экспортёр ва импортёр учун банк синдикатини ташкил этиш.

Юкорида кайд этилган кредит турларидан кенг равишда фойдаланиш биринчидан экспортёр ва импортёр мижозларнинг халқаро ҳамкорлари имиджини оширса, иккинчидан банкларимизнинг бозор иқтисодиёти даврида рақобатбардошлигини мустаҳкамлайди ва учинчидан уларнинг даромад манбалари кўпаяди.

Сўнгги йилларда еврооблигациялар бозори барқарор ривожланаётган молиявий бозорлардан бири бўлиб келмоқда, еврооблигацияларнинг эмиссияси ва уларнинг бу бозорда жойлаштирилиши ташқи бозордан капиталларни жалб этишнинг бир усули

ҳисобланмоқда. Банклар томонидан еврооблигацияларни эмиссия этиш қўйидаги босқичлардан иборат.

1. Бирламчи босқич:

- миждоз молиявий ҳолати ва унинг молиявий эҳтиёжлари таҳлили;

- қарз капиталини жалб этиш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;

- халқаро аудит ўтказиш ва халқаро кредит рейтингини олиш;

- эмиссия қилинаётган қимматли қоғозлар миқдорий жиҳатларини аниқлаш.

2. Эмиссия дастурини расмийлаштириш босқичи:

- қимматли қоғозлар эмиссиясини ташкил этиш учун тендер ўтказиш:

- лид-менеджерларни ёллаш келишувларини расмийлаштириш;

- эмиссияни инспекцион текшириш;

- гаров таъминотини ўрганиш;

- эмитент-компания тўғрисида информацион меморандум тайёрлаш.

3. Эмиссия ва қузатув босқичи:

- қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш;

- трансакциялар ўтказиш.

Банкларнинг қимматли қоғозларни – еврооблигацияларни эмиссия қилиш муддати 4-6 ойдан ошмайди, эмиссия учун миждоз қоплайдиган харажатлар эмиссия қийматининг 0,2-2,5%ини ташкил этади. Одатда еврооблигацияларнинг эмиссияси билан йирик инвестицион компаниялар ва тижорат банклари шуғулланадилар: «Merrill Lynch», «Goldman Sachs», «J.P. Morgan», «SBC Warburg Dillon Read», «Credit Suisse First Boston», «Nomura Securities», «Morgan Stanley», «Salomon Brothers», «ABN ARMO Bank» ва бошқалар. Еврооблигациялардан ташқари банклар евронота, еврокесель каби қимматли қоғозларни ҳам эмиссия қиладилар.

Банкларга инвестицияларни жалб этишнинг замонавий шаклларида бири секьюритизациядир. Секьюритизация - миждоз дебиторлик қарздорликлари билан таъминланган қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш. Ривожланган давлатлар амалиётида секьюритизациянинг бир неча йўллари мавжуд.

Секьюритизация субъекти	Активлар секьюритизацияси қўриниши
Банклар	Тижорат кредитлари, мажбуриятлар портфели, ипотека ссудалари.
Корпорациялар	Савдо фаолиятдан келгусидаги тушумлар, қўчмас мулк.
Экспорт агентликлари	Экспортерлар кредитларидан келгусидаги тушумлар.
Молиявий компаниялар	Мижозлар кредит карталари ҳисоб-варақтаридан тушумлар, таъминланган ва таъминланмаган ссудалар бўйича тушумлар, кичик ва ўрта корхоналарга кредитлар.
Сугурта компаниялар	Келгусидаги сугурта бўнақлари.
Худудий бошқарув органлари	Солиқ ва бошқа мажбурий тушумлар.
Нефть компаниялари	Нефть маҳсулотлари импортидан келгусидаги тушумлар.
Давлат	Ташқи дебиторлардан валюта тушумлари.

АҚШ банк амалиётда банк кредитларининг секьюритизацияси орқали биринчи синф компаниялари лойиҳаларини молиялаштириш хизмати кенг тарқалиб бормоқда. Бу хизмат тури синдиқатлашган қарзларни жалб этишга муқобил хизмат тури бўлиб, «CLO лойиҳаси» деб номланади (Project CLO – collateralized loan obligation – ссудалар орқали таъминланган облигациялар эмиссияси).⁵⁴ Бу лойиҳада лойиҳаларни кредитловчи банк ўз мажбуриятларини махсус мақсадли SPV (special purpose vehicle) фондга ўтказиши мумкин. Фонд эса ссудаларнинг сифатини таҳлил этган ҳолда ўз номидан қимматли қоғозлар чиқаради ва инвесторларга сотади. CLOнинг дастлабки лойиҳаси 1996-97 й.да «NatWest» банкида ROSE фонди орқали 5 млн. АҚШ долл. миқдоридан амалга оширилди. Кейинчалик эса бу механизм «CSFB» (Credit Suisse – First Boston) банки томонидан 623 млн. АҚШ долл. қийматидаги лойиҳа учун 1998 й.да қўлланилди. 2001 г. биринчи ярмида CLO бозори ҳажми 5181 млн. АҚШ долл. га етди, бу эса 2000 й.ги кўрсаткичга нисбатан 2,5 марта кўпдир. CLO лойиҳасининг

⁵³ www.smartcat.ru

⁵⁴ Ройз П. С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. – Москва: 2003. с-98.

бунчалик тез суръатларда ривожланишининг сабаби шуки, лойиҳа инвесторлар учун маълум афзалликларни яратади:

1. Операцияларнинг шаффофлиги.
2. Инвестициялар диверсификацияси.
3. Инвестицияларнинг хавфсизлиги.

CLO ривожланган давлатлар банк хизматлари тараққиётининг ютуқларидан бири бўлиб ҳисобланади, у даставвал молиявий аналитиклар томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. Бунинг исботи сифатида CFSB банки BHF фонди билан ҳамкорликда иккинчи операциясини ўтказди. Бундай ҳамкорликлар эса махсус мақсадли фондларнинг кўпайишига замин яратди ва CLO дастури масштабининг кенгайишига олиб келди ва 1.07 2001 й. ҳолатига 5181 млн. АҚШ долларлик CLO лойиҳалари амалга оширилди. Шундай қилиб, секьюритизация бўйича банк хизматлари кўрсатилиши банкларнинг агентликлар, фондлар билан иқтисодий алоқаларга киришишини тезлаштирмақда, мижозлар сонини кўпайтирмақда.

Ривожланган банклар амалиётидаги янги хизмат турларидан бири мижоз активларини бошқариш хизматидир. Активларни бошқариш бўйича халқаро банк хизматлари қўйидаги йўналишларини камраб олади:

- 1) молиявий бозорни макрониктисодий жиҳатдан ўрганиш;
- 2) ҳудудлар инвестицион портфели таркибини таҳлил этиш;
- 3) мамлакатлар инвестицион потенциални баҳолаш ва янги инвестицион инструментларни қўллаш.

Бугунги кунда молиявий активларни бошқариш хизматлари бўйича стакчи бўлиб, «Чейз Манхэттен Бэнк» (АҚШ), «Бэнк оф Нью-Йорк» (АҚШ), «АБН АМРО Банк» (Голландия), «Барклайз бэнк» (Буюк Британия), «Мидлэнд бэнк» (Буюк Британия), «СБС-Варбург» (Швейцария) ҳисобланмоқдалар. Хусусий йирик мижозлар активларини бошқариш хизматларига бўлган талаб ортиб бормоқда, бундай мижозлар тоифасига қўйидагилар киритилади:

- минимум 250 минг АҚШ долларидан 10 млн. АҚШ долларигача бўлган активларга эга мижозлар, улар йирик хусусий мулкка асосланган мижозлар тоифасига киритилади (HNWI – High Net Worth Individual);

- юқори ижтимоий маънага эга гуруҳларга мансуб мижозлар (меросхўрлар, йирик ишбилармонлар, активларга эгаллик ҳуқуқига эга шахслар);

- ўз мамлакатлари миллий чегараларидан ташқарида мустақил иш олиб боровчи миқозлар. Бундай миқозларга хизмат кўрсатувчи банклар кенг хизматлар ассотиментига эга бўлиши, уларнинг валюта, миқдоридан катъий назар юқори сифатлилиги ва дунёнинг исталган мамлакатида амал қилишлари талаб этилади. Етакчи Merrill Lynch и Gemini Consulting компаниялари баҳолашларига қараганда йирик хусусий миқозлар сони ва уларнинг активлари қиймати келажакда ҳам ортиб боради. Бундай миқозларга кўрсатилаётган хизматлар ҳажми яқин 5-10 йил ичида 7 трлн. АҚШ долларидан ортиши ва ҳар йили 10фонизга ўсиши тахмин қилинмоқда.

Ривожланган давлатлар банк хизматлари амалиёти шунини кўрсатмоқдаки, бу хизматларнинг баъзилари такомиллашувнинг юқори чўққисига эришган, баъзилари эса ривожланишнинг бошланғич нуқтасидалар. Банк хизматлари тараққиёти тахлили натижаларига асосан қуйидаги даражаларга эга:

1. *Элементар даража.* Хорижий валютани айирбошлаш, трансчегаравий тўловларни амалга ошириш ва қабул қилиш, аккредитивларни авизолаш каби номураккаб халқаро ҳисоб-тўлов банк хизматларини кўрсатиш авваламбор банклар орасида иктисодий муносабатларни ривожлантиришга қаратилган.

2. *Бошланғич даража.* Миқозларнинг ташқи савдо операцияларини молиялаш, аккредитивлар очиш, йирик инвестицион лойиҳаларда қатнашиш банк секторида мураккаб иктисодий муносабатларни ўз ичига олади, улар асосан экспорт агентликлари ва хорижий ҳамкорлар билан амалга оширилади.

3. *Ривожланган даража.* Юқоридаги хизматлардан ташқари яна инвестициялаш ва инвестицион фаолият бўйича консултациялар бериш каби хизмат турлари банкларга йирик инвестицион лойиҳаларни ташкил этишга хизмат қилади, биржа ва биржадан ташқари молиявий ташкилотлар билан иктисодий муносабатларга киришилади.

4. *Глобал даража.* Барча турдаги банк хизматларини кўрсатиш.

Хулоса қилиб шунини айтиш муҳимки, ривожланган давлатларда банк хизматлари тараққиёти банклар орасида иктисодий муносабатларнинг қучайиши ва уларнинг ўзаро рақобат муҳитида амалга ошмоқда. Бизнинг фикримизча, хорижий тараққий этган банк хизматларини ўрганиш ва уларни республикамиз амалиётига

жорий этиш икки босқичли миллий банк тизимининг келажакдаги ривожланишига замин яратади, уларнинг бозор иқтисодиёти даврида миқозларга кўрсатадиган хизматларининг кўлами кенгайди, даромад базаси ортади ва пировард натижада рақобатбардошлик даражаси мустақкамланади.

3.2. Банклараро рақобат кураши шароитида миқозларга кўрсатиладиган банк хизматлари самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари

Амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари республикаимиз тижорат банклари томонидан аҳолига ва юридик шахсларга кўрсатилаётган хизматларнинг самарадорлигини оширишда бир қатор долзарб муаммоларнинг мавжудлигини кўрсатди. Улардан асосийлари сифатида қуйидаги муаммоларни кўрсатиш мумкин:

1. Республикаимиз тижорат банклари томонидан миқозларни нақд пул билан таъминлашда узилишларнинг мавжудлиги:

Банклар томонидан миқозларни ўз вақтида нақд пул билан таъминланмаслиги, биринчидан, миқозларнинг банкларга бўлган ишончини сусайтиради; иккинчидан, миқозларнинг ишлаб чиқариш – молиявий фаолиятига салбий таъсир қилади.

Ушбу муаммони ҳал этиш мақсадида банклар билан миқозлар ўртасида касса хизмати тўғрисида шартномалар тузилиши ва ушбу шартнома шартларида банк касса хизмати (пулларни қабул қилиш, саралаш, санаш, ўраб боғлаш ва саклаш) харажатларини коплаш маълум миқдорда хизмат хақи олишлиги ва миқоз банк ўз вақтида нақд пул билан таъминламаган тақдирда маълум миқдорда жарима тўлашини кўзда тутилмоғи лозим. Ушбу шартлар банк ва миқоз ўртасида ўзаро келишилган ҳолда белгиланиши лозим.

2. Ўзбекистон Республикасининг бир қатор йирик тижорат банкларида берилган кредитларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғининг нисбатан пастлиги ва бекарорлиги кузатилаётганда.

Таҳлил натижалари шуни кўрсатдики, республикаимизнинг бир қатор йирик тижорат банкларида, шу жумладан, ТИФ Миллий банк ва АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»да кредитларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи. 2010-2014 йиллар мобайнида бекарор бўлган. Мазкур ҳолатлар ТИФ Миллий банк ва АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг ссуда капиталлари бозоридаги мавқеига таъсирни

юзага келиши, уларнинг мижозларини кредитларга бўлган эҳтиёжларининг қондирилмаган қисми ўсаётганлигидан далолат беради.

3. Республикамининг бир қатор йирик тижорат банкларининг шу жумладан, ТИФ Миллий банк ва АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк» нинг депозит хизматининг самарадорлигига салбий таъсир килувчи омилларнинг мавжудлиги.

Тадқиқотнинг иккинчи бобида амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари шуни кўрсатадики, ТИФ Миллий банк депозитларининг умумий ҳажмида талаб килиб олинадиган депозитларнинг салмоғи 70 фоиздан юқоридир. Бу эса ТИФ Миллий банк томонидан кўрсатиладиган депозит хизматининг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатувчи омил ҳисобланади.

Республикамининг тижорат банкларининг депозит хизмати самарадорлигига салбий таъсир кўрсатаётган иккинчи омил бўлиб, аҳолидан жалб килинган муддатли омонатларнинг фоиз ставкаларини киска муддатли кредитларнинг фоиз ставкаларидан юқори эканлиги ҳисобланади.

4. Республикамининг тижорат банкларининг ҳисоб-китоб хизматидан оладиган даромадларининг банкларнинг операцион даромадлари ҳажмидаги салмоғини оширишга тўсқинлик килаётган омиллар мавжуд ва улар қуйидагилардан иборат:

а) республикамининг тижорат банклари томонидан мижозларга кўрсатилаётган аккредитив хизматининг 90 фоиздан ортиқ қисми таъминланган аккредитивлардан иборат эканлиги;

б) республикамининг тижорат банклари хизматларининг таркибида форфейтинг, траст, контокоррент хизматларининг мавжуд эмаслиги;

в) республикамининг тижорат банкларида факторинг, форвард, андеррайтинг хизмат турлари бўйича операциялар ҳажмининг кичиклиги.

Юқорида эътироф этилган муаммоларнинг ҳал қилиш, фикри-мизча, қуйидаги тадбирларни амалга оширишни тақозо этади:

1. Республикамининг тижорат банкларининг мижозларга нақд пулларни ўз вақтида ва тўлиқ беришларини таъминлаш мақсадида Давлат бюджетининг касса ижроси билан боғлиқ бўлган нақд пуллик тўловларни 100%ни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан таъминлаш тартибини жорий қилиши лозим.

Республикамининг банк амалиётининг ҳозирги даврида Давлат бюджетининг касса ижроси билан боғлиқ нақд пуллик тўлов-

ларнинг аксарият қисми тижорат банкларининг зиммасига юкланган. Бунинг оқибатида тижорат банкларининг кассаларига келиб тушган нақд пуллар биринчи навбатда бюджет ташкилотларига берилмоқда, тижорат банкларининг бошқа миждозларига эса нақд пул етмай қоляпти. Бу эса, банклар томонидан кўрсатилаётган касса хизмати сифатининг ёмонлашувиغا, банкларга бўлган ишончининг сусайишига сабаб бўлмоқда. Фикримизча, Давлат бюджетининг касса ижроси билан боғлиқ бўлган нақд пуллар тўлиқ, яъни 100% Марказий банк томонидан етказиб берилиши лозим. Тижорат банклари эса фақат ўзларининг миждозларини нақд пул таъминоти учун жавоб берсинлар.

Ушбу таклифни амалиётга жорий этилиши, фикримизча, банк миждозларини нақд пул билан таъминлаш муаммосини узил-кесил хал қилади.

2. Республикамиз йирик тижорат банкларида кредитларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғининг барқарорлигини таъминлаш мақсадида:

- биринчидан, кредит сиёсатини такомиллаштириш лозим;
- иккинчидан тижорат банклари кредит портфелининг диверсификация даражасини ошириш лозим;
- учинчидан, кредитларни юқори ликвидли гаров объектлари билан таъминланишини кучайтириш лозим;
- тўртинчидан, ҳар бир миждознинг ишлаб чиқариш циклига боғлиқ равишда кредитлаш шаклларини қўллаш лозим.

3. Республикамиз тижорат банклари соф фоизли спрэд коэффициентининг амалдаги даражасини ошириш йўли билан муддатли депозитлар ва муддатли омонатларга тўланадиган фоиз ставкаларини оширишлари лозим. Акс ҳолда муддатли депозитларнинг фоиз ставкаларининг пасайиш тенденциясига барҳам бериб бўлмайди. Бу эса, пировардда, тижорат банкларининг депозит базаси ҳажмининг қисқаришига олиб келади.

4. Республикамиз тижорат банкларининг ҳисоб-китоб хизматидан оладиган даромадининг операцион даромадлар ҳажмидаги салмоғини ошириш мақсадида:

биринчидан, банклар томонидан очилаётган таъминланмаган аккредитивлар ҳажмини ошириш лозим;

иккинчидан, янги банк хизмати турларини (форфейтинг, траст, контокоррент) жорий этиш лозим. Бунинг учун мазкур банк

хизматлари ривожланган мамлакатларда республикамиз банклари ходимларининг ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этиш лозим.

учинчидан, республикамиз банкларида траст, факторинг, андеррайтинг операциялари билан шуғулланувчи алоҳида бўлим ташкил этиш ва бу бўлимни етарли даражада молиявий ресурслар билан таъминлаш зарур.

Тижорат банклари ўртасидаги соғлом рақобат улар томонидан ўз миқозларига банк хизматининг лизинг, факторинг, форфейтинг, контакторент, овердрафт каби замонавий банк хизматлари янги турларини таклиф этиш имконини яратди. Ҳисоб-китобларни амалга оширишда қулайликлар яратиш мақсадида бир неча банкларда талаб килиб олингунча депозит ҳисобварақлари очиш, бевосита банк-миқоз дастурларини жорий этиш, электрон тўлов тизими орқали мамлакат ҳудудида ҳар қандай тўловни 5-10 дақиқада амалга ошириш имкониятларини яратиб бердилар. Охириги йилларда тижорат банклари томонидан миқозларига банк карталари орқали электрон тўловларни амалга ошириш учун имконият ва қулайликларни яратиш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Бугунги кунга келиб, тижорат банклари томонидан 4 млн. 500 мингдан ортиқроқ банк карталари мўмалага чиқарилди ҳамда банклар томонидан савдо ҳамда аҳолига пуллик хизмат кўрсатадиган корхоналарда 27504 дан ортиқроқ терминаллар ўрнатилди.

Банк карталари нафақат жисмоний шахсларга, балки юридик шахслар учун ҳам корпоратив банк карталари шаклида чиқарила бошланди. Эндиликда корхона ва ташкилотлар, шу жумладан, кичик бизнес субъектлари ҳам, бевосита вакиллик ва сафар харажатлари учун тўловларни амалга ошириш ҳамда ўз ишлаб чиқаришлари учун зарур бўлган материалларни улгуржи ва чакана савдо корхоналаридан банк корпоратив карталари асосида бевосита харид килиш имкониятига эга бўлишди.

Хизмат кўрсатишда банкларнинг ўз миқозлари олдидаги масъулиятлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 августда 147-сонли «Банклардаги депозит ҳисоб-варақларидан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида»ги қарорининг қабул қилиниши билан янада ошди. Ушбу қарорнинг қабул қилиниши банк тизими томонидан миқозларга банк хизмати кўрсатиш сифатини янги поғонага кўтарилишига ва иқтисодиётда нақд ва нақдсиз пул айланмаси

ўртасидаги тафовутни шубҳасиз йўқ қилинишига олиб келади. Мазкур қарор амалга киритилиши билан банк мижозлари ўзларининг нақд пулга бўлган талабларини ҳеч бир монеликсиз ўзларининг банклардаги ҳисоб-варақларидан талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлишди. Қарорда тижорат банклари раҳбарларининг банклар ўз мижозларининг нақд пулга талабларини узлуксиз кондиритиш борасидаги масъулиятлари аниқ белгилаб қўйилди.

Аммо Ўзбекистондаги банк тизими томонидан кичик бизнес субъектларини ҳар томонлама молиявий қўллаб-қувватлаш, уларга сифатли ва қулай банк хизмати кўрсатиш борасида сезиларли ишлар олиб борилаётган бир вақтда баъзи бир тижорат банклари раҳбар ходимлари, уларнинг вилоят ва туман филиаллари бошқарувчилари ва бош бухгалтерлари томонидан банк қонунчилигини бузиш, мижозларга нисбатан тўраларча муомала қилиш, мижозлар банк ҳисобварағида маблағ бўла туриб, уларни ўз вақтида ўтказиб беришни ва нақд пул билан таъминлашни пайсалга солиш, нақд пул ва кредит бериш масалаларида тамагирликка йўл қўйиш ҳолатлари учраб турибди. Марказий банк бундай ҳолатларни ўз вақтида ўрганиб, аниқлаб келмоқда ва бундай банк раҳбарларини эгаллаб турган лавозимидан четлаштириш борасида тижорат банклари бошқарувлари билан биргаликда ишлар амалга оширилмоқда.

Бу борадаги олиб борилаётган ишлар мунтазам характерга эгаллигини таъкидлаш жоиз. Марказий банк томонидан банк раҳбар ходимларининг билим даражаси уларнинг эгаллаб турган лавозимларини бажариш учун етарлилиги, уларнинг ўз вазифаларига масъулият билан ёндашиш даражасини аниқлаш учун мунтазам равишда синовлар (аттестация) ўтказиб борилмоқда ва унинг натижаларига кўра ҳар бир раҳбар ходимга, биринчи навбатда, унинг банк қонунчилигини билиши, банк мижозларига хизмат кўрсатиш маданияти, мижозлар билан муносабатда ҳалоллиги, кичик бизнес субъектларига банк хизмати кўрсатиш даражасига қараб, принципиал баҳо бериб келинмоқда.

Бизнинг банкларимиз томонидан банк хизматларини ривожлантириш ва банклараро рақобат қураши шароитида мижозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг самарадорлигини оширишда жаҳон банклари тажрибасидан фойдаланиш, ташкил этилган банк хизматлари бозорини ривожлантириш муҳим омилга айланиши лозим. Бунга боғлиқ ҳолда қўйидаги ҳолатларни ажратиб кўрсатиш зарур:

• Хориж тажрибасидан фойдаланиш самарадорлиги банкларимизнинг Европа клиринг тўлов тизими доирасида ҳисоб-китобларни ўтказишнинг замонавий шартларига мослашиш даражасига боғлиқ. Мижознинг ташқи иқтисодий фаолиятига хизмат кўрсатишдаги рискларни бошқариш каби бундай банк хизматлари ва маҳсулотларини ривожланиши, электрон банк хизматларини яратиш учун Интернетдан фойдаланиш, инвестицион банк хизматларини ривожланиши, ҳусусан, корпоратив молиялар соҳасида, активларни бошқаришда, секьюритизациясида, есуда капиталлари бозорида банк хизматларининг ривожланиши учун банкларнинг халқаро кредит тарихини яратиш муҳим аҳамиятга эга.

Юқорида айтиб ўтилганлардан келиб чиққан ҳолда, мијозларга банк хизматларининг ЕВРОдаги намунавий тўплами таклиф қилиш мумкин:

Тўлов хизматлари:

• Европа тўлов тизимлари орқали еврода клиринг ҳисоблари бўйича хизматлар:

• бошқа субъектлар қолдиқлари ҳисобига евро ҳисобварағи ликвидлигини таъминлаш имконияти билан турли валютали сётларни очиш:

• мијозларнинг қисқа муддатли ликвидлигини бошқариш:

• реал вақт тартибида евродаги ҳисоб-варақлари бўйича ҳисоботларни тақдим этиш:

• интернет орқали евро ҳисоб-варақларини бошқариш.

Корпоратив мијозлар учун хизматлар:

• еврода тузилган экспорт-импорт шартномаларининг валюта-молия ва тўлов шартлари, валютани назорат қилиш ва тартибга солиш бўйича маслаҳатлар:

• синдикатлашган кредитларни қўшиб ҳисоблаган ҳолда тижорат битимларини еврода қисқа ва ўрта кредитлаштиришни ташкил қилиш:

• валюта рискларини шартнома валюта курси ёки евро курси бўйича тўловлар валютасига боғлаш воситасида ҳеджирлаш.

Миллий банкларимизда корпоратив мијозларга кўрсатилаётган хизматларни ривожлантиришда хориж тажрибасидан фойдаланиш йўлида корпоратив мијозларни жалб қилишга ва улар билан ҳамкорликни ривожлантиришга жавобгар бўлинмалар ва битимларни структуралаш ва банк хизматлари ва маҳсулотларини сотиш, банк бўлинмаларининг биргаликдаги ҳаракатлари тизимини ишлаб

чикиш, турли табакадаги мижозлар учун хизматлар пакетини шакллантириш, яъни «молиявий хизматлар»ни шакллантириш билан шуғулланувчи, бўлинмалар тармоғини тўзиш бўйича банкни бошқариш структурасини такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Банк менежерларини ихтисослашишига, корпоратив мижозлар гуруҳи сегментациясига ва банк хизматларини корпоратив мижозларга сотиш тизимини марказлаштиришга талабнинг туғилиши бундай бўлинмаларнинг заруриятини келтириб чиқаради. Шу тарика, маҳаллий банклар амалиётига хизматлар реализацияси, рискларни ҳар бир босқичда аниқлаш ва баҳолашнинг банк ва мижоз учун босқичма-босқич тартибининг оптимал йўлини ишлаб чиқиш шаклида битимларни структуралаш бўйича хизмат кўрсатишнинг хориж тажрибасини тадбиқ этиш зарур. Бу эса операциялар структурасини комплекс таҳлил қилишга, контрагентларнинг кредит, валюта ва тўлов рискларини, шунингдек харажатларни камаййтиришга имкон беради.

Корреспондент муносабатлар соҳасига жавобгар банк менежерларини ҳудудий ихтисослаштириш бўйича хориж тажрибасидан фойдаланиш ва йирик банкнинг корреспондент тармоғини 40-50 та ҳисоб-варақ ўрнига 10-12 та ҳисоб-варақга қисқартириш мақсадга мувофиқдир. Бу банкнинг жаҳон пул оқимларини марказлаштиришга, операцион харажатларни камаййтиришга, корреспондент ҳисоб-варақларда қисқа муддатли ликвидликни бошқаришдан олинадиган даромадларни оширишга имкон беради ва келажакда корреспондент ҳисобварақлар бўйича айланмалар гарови остида хориж банкларидан қисқа муддатли кредит линияларини олишга шароит яратади.

Йирик рейтинг агентликлари томонидан хориж банкларини баҳолаган рейтинг баҳосидан келиб чиққан ҳолда улар билан ҳамкорликка танланма ёндашувнинг жаҳон тажрибасидан фойдаланиш актуаллигини намоён қилади. Банк хизматлари жаҳон тажрибасидан фойдаланиш маҳаллий банкларнинг корпоратив мижозлар, фаолияти экспортга йўналтирилган корпорациялар билан ишлашда зарур. Бунинг учун айрим банк филиаллари ва бўлинмалари ушбу хизматларни кўрсатиш учун ихтисослаштирилади. Мижозларни жалб қилишнинг муваффақиятлилиги банк хизматларининг сифатига боғлиқ ва «банк хизмати – ҳисобварақлар бўйича айланмалар – бошқа ёрдамчи хизматлар» принципига асосланган. Жаҳон тажрибасидан фойдаланиш нуқтан-назаридан

ташки иктисодий битимлар билан боғлиқ рискларни бошқаришни ривожлантириш муҳим ҳисобланади. Савдо битимлари рискинни баҳолашнинг жаҳон тажрибасига асосланган ҳолда рисклар ҳисобкитоби жадвалини ишлаб чиқиш керак.

Яна қуйидаги инвестицион банк хизматларини тақдим этишда банк хизматларининг жаҳон тажрибасидан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратиш зарур:

1. Маҳаллий корпорациялар томонидан қарз мажбуриятларини чиқаришда инвестицион хизматлар портфелига эмитент аудитини ўтказиш, информацион меморандумни тайёрлаш, қоғозлар сотуvidан олинган маблағлар аккумуляцияси учун махсус компанияни ташкил қилиш, маслаҳатлар, турли инвесторлар ўртасида капитални қимматли қоғозлар кўринишида қайта тақсимлаш жараёни учун депозитар хизматлар киради:

2. Молиявий маслаҳатлар ва корпоратив молиялар соҳасидаги хизматлар. Буларга корхоналарнинг бирлашуви, хусусийлаштириш, стратегик инвестор излаш, қўшма корхоналарни ташкил қилиш, битим амалга оширишувчи бозор таҳлили, битимлар ва шартномавий ва ҳуқуқий ҳужжатлаштириш бўйича информацион аналитик хизматлар киради.

3. Экспорт тушуми ёки активлар билан таъминланган қарз мажбуриятларини чиқариш бўйича хизматларни ривожлантириш.

Мижозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг самарадорлигини оширишда банк тизимининг ривожланиши нафақат кредит муассасаларини капиталлаштиришнинг катталашуви, ишончнинг ўсиши билан, балки банк хизматлари капиталининг ривожланиши билан ҳам бир каторда олиб борилиши зарур. Шунинг учун банк тизими модернизациясининг асосий мақсади ва масаласи катъий ривожланишнинг илғор турини таъминлашдан иборат бўлиши керак. Бу банк тизимини шакллана олишига ва мустаҳкамлаша олишига имкон беради, иктисодий ўсиш тенденцияларининг ривожланиши учун қўшимча стимуллар яратади.

Ҳозирги кунда жаҳон банк амалиётидаги нисбатан рентабел банк хизматларидан бири овердрафт ва факторинг хизматларидир.

Кичик бизнеснинг пайдо бўлиши бундай операцияларнинг бизнинг бозоримизда пайдо бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳисобланиши мумкин. Овердрафт ва факторинг бутун дунёда кичик ва ўрта бизнес тоифасига тегишли бўлган корхона ва фирмаларни кредитлаштиришнинг нисбатан қулай шаклларида бири. Кўп

мамлакатларда гаров таъминотининг йўқлиги муаммоси кичик ва ўрта бизнес корхоналарига кредитдан фойдаланишга имкон бермас эди. Кредит муассасалари томонидан молиявий ва бухгалтерлик ҳисоботларидаги, ссудалар бўйича мумкин бўлган йўқотишлар учун захира ҳисобидаги систематик равишдаги хатолар ҳақида, ушбу операция турлари бўйича баланс ҳисобварақларининг нотўғри ҳисоб-китобларидан далолат берувчи солиқ инспекциялари текширувлари натижаларини умумлаштириш овердрафт ва факторинг кредитларини кўриб чиқишнинг сабабларидан яна бири бўлди. Бу эса ушбу хизмат турларининг қонуний асосланишини ривожлантириш ва такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқаради.

Мустақиллик йилларида республикамиз иқтисодиётида тизим ўзгаришлари юзага келди ва бу ўзгаришлар мавжуд иқтисодиётнинг бозор иқтисодиётига трансформация қилинишига ёрдам бериб бормоқда. Бозор иқтисодиётига ўтиш ва ривожланиш тижорат банкларнинг кредит сиёсатида ўзгаришлар бўлишини талаб қилади, яъни банк билан мижозлар ўртасидаги кредит муносабатларга янгича ёндашишни тақозо қилади. Мижозларга хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва такомиллаштириш бозор иқтисодиёти шароитида долзарб соҳалардан бири ҳисобланади. Бу соҳанинг долзарблиги қўйидаги омилларнинг таъсирида юзага чиқади.

1. Банк тизими таркибининг ўзгариши. Банк хизматларига талабнинг ортиши, банкларнинг давлат монополиясидан чиқарилиши банкларнинг мижозлари билан муносабатни ўзгартирди. Ўзбекистонда банк тизимининг ривожланиши Марказий банк бошчилигида икки погонали банк тизимининг юзага келишига замин тайёрлади. Банк тизимининг қайта ислоҳ қилиниши банкларнинг макро ва микро даражада фаолият кўрсатишига зарурият бўлганлигига асосланади.

2. Маъмурий бўйрукбозлик усулининг емирилиши банкларнинг кредит сиёсати ва унинг йўналишларининг ўзгаришига асос солади.

3. Кредит бозорларининг (маҳаллий ва халқаро) ривожланиши банк фаолиятининг ҳам бозор талабларини ҳисобга олган ҳолда ривожланишига таъсир кўрсатади.

Бозор муносабатлари банк маркетинги ва менежментини ривожлантиришни, банк ишида янги технологиялар қўллашни, ми-

жозларга бўлган муносабатларни ўзгартиришни ва муносабатларнинг янги шаклларини қўллашни, мамлакатда мавжуд иқтисодий рискларни инобатга олган ҳолда, мижозларга кам харажат келтирган ҳолда уларнинг эҳтиёжини қондириш йўллари ишлаб чиқишни зарур қилиб қўяди.

4. Бозор иқтисоди шароитида банкларнинг ижтимоий – иқтисодий аҳамиятини мустаҳкамлаш зарур бўлиб бормоқда. Бу соҳада банклар аҳолига хизмат кўрсатиш сифатини яхшилашлари лозим. Банкларнинг бу операцияси уларнинг кредит потенциални мустаҳкамлаш омили сифатида майдонга чиқиши мумкин.

Банк хизматларини Ўзбекистонда ривожлантириш йўналиши сифатида янги банк хизматларини ташкил этишни ҳам қўшиш мумкин. Янги банк хизматларини тақдим этиш билан банк ўзини маълум бир маънода хавфга қўяди. Айниқса, хизмат кўрсатишга қаратилган соҳада риск даражаси юқоридир, чунки саноатнинг янги маҳсулотлар патентлар билан химояланган кўплаб тармоқларига қараганда бу соҳада рақобатчилар айнан ўша хизматларни йўлга қўйишлари мумкин. Бундан ташқари, банк ишида янги хизматларнинг муваффақиятли ёки муваффақиятсизлиги алоҳида банк фирмаларининг назоратидан, айниқса янги хизматлар атрофида каттиқ барьерлар (тўсиқлар), шунингдек, хусусан янги хизматлар харажатлари ва даромадлари ўртасидаги муносабатларни кескин ва тўздан ўзгартира олувчи фоиз ставкаларининг ўсиши ёрдамида иқтисодий шартлар қўя олувчи банк фаолиятини тартибга солишдан ташқарида бўлган умумий омиллар ёрдамида аниқланади.

Янги банк хизматларини ривожлантириш жараёни қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

1. Янги ғояларни муаммони оммавий таҳлил қилиш, мижозлар билан шахсий мулоқотлар ва почта корреспонденцияси шарҳи ёрдамида ишлаб чиқиш.

2. Янги хизматнинг моҳияти ва унинг натижавий мақсадини формулировкаси, янги хизмат мақсадининг банкнинг умумий мақсадлари ўртасидаги муносабати, бу хизмат кимларни жалб қила олиши таҳлили.

3. Янги хизматларни тақлиф қилиш мумкин бўлган бозор сегментини ва банк мижозларини молиявий талабларидан фойдаланиш.

4. Ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш учун янги хизматларга талаб етарлилигини аниқлаш ва бу хизматлардан

хоҳлаган биттасини тарқатиш, шунингдек, унинг банк умумий даромадидаги ҳиссасини башорат қилиш.

5. Янги хизматлар бозорини мавжуд хизматларга ва банк персоналига мос келишини таҳлил этиш.

6. Хизматчиларнинг малакаси ва мослашувчанлигини инобатга олган банкнинг қайси бўлими ёки бўлинмаси янги хизматни сотиш билан шуғулланиши ҳақида қарор қабул қилиш.

7. Банк миждозларга керакли хизмат турини таклиф қилаётганлиги ҳақида уларга етказиш имконини берувчи маркетинг режасини ишлаб чиқиш.

8. Янги сервис дастурини амалга ошириш учун банк бошқаруви ва персоналани жалб қилиш ва капитал қўйишга арзирлиги ҳақида қарор қабул қилиш.

9. Аввал ишлаб чиқилган маркетинг режасидаги янги хизматларни қўллаш натижасида тез-тез такрорланиб турувчи ҳолатлардаги омадсизликларни баҳолаш.

10. Биринчи олинган натижаларга асосланган ҳолда янги хизматни тақдим этишни давом эттириш ёки банкнинг сервис менюсидан чиқариб ташлаш кераклиги ҳақида қарор қабул қилиш.

Янги банк хизматларини ишлаб чиқиш ва таклиф этишнинг самарали стратегиялари маркетингнинг фундаментал концепцияларига (банк хизматлар дифференциациясига ўз миждозини у тақдим этаётган хизматларнинг сони ва сифати бўйича ушбу турдаги муассасалар орасида ягона эканлигига ишонтира олгандагина эришади) асосланади. Одатда, бунинг учун кучли реклама компанияси талаб қилинади. Реклама компаниясини олиб бориш жараёнида банк маркетинги бошқарувчилари миждозлар онгига банк учун керакли бўлган ғояни ва банк томонидан тақдим этилаётган хизмат тасаввурини сингдиришга ҳаракат қиладилар. Хизматлар самарали дифференциацияси бу қиммат машғулоти. Ушбу реклама компанияси ёрдамида ташкил этилган янги хизмат ҳақидаги тасаввур ва ғояни миждозлар англаб етганликларига ишонч ҳосил қилиш учун банк бошқаруви миждозларга тез-тез хизмат кўрсатиш ишларини олиб боришлари зарур.

Рақобатчилар таклиф қилаётган хизматлардан фарқ қилувчи банк хизматлари дифференциясининг иктисодий афзаллиги шундаки, у банк менежерларига баҳони шакллантириш дастагини беради. Агар барча банк операциялари ҳақиқатда бир хил ҳолда тақдим этилса, мазкур банк уларнинг нархлари кўтарилиши ҳақида

қайғуришига асос бўлмайди. Бирок, агар банк бўлими рақобатчилардан фаркли ўларок берилган банк хизматининг самарали дифференциясини ўтказа олса, у ҳолда бу хизмат турига нисбатан юқори баҳо ўрнатиши ва ҳар бир сотилган сервис бирлигидан нисбатан юқори даромадли маржа олиш мумкин.

Бошқа сервис стратегияси бу бозор сегментациясидир. Бу стратегияга мувофиқ банк ўз миқозларини алоҳида тавсифлари (даромадлари, ихтисослиги) бўйича гуруҳларга ёки сегментларга бўлиб олиши зарур. Сўнгра маркетинг бўлими мавжуд хизматларни тўплашга ёки тўғри истеъмолчиларнинг аниқ бир гуруҳига мўлжалланган, янги хизмат турларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Банк бошқаруви миқознинг талабини банк рақобатчилигининг энг паст даражаси билан тўкнаш келувчи бозор сегментларини аниқлашга йўналтирилишига умид килиб қоламиз. Бу эса банкка хизматларнинг катта ҳажмини нисбатан юқори нархларда сотишга ёрдам беради. Шунингдек сервисли дифференция тушунчаси ҳам борки, бозор сегментацияси ҳам миқозларни жалб қилиш ва янги хизматлар савдоси фойдасини таъминлаш учун самарали бўлиши мумкин бўлса-да, одатда улар киска муддатли стратегиялар сифатидагина самаралидир. Бошқа молиявий сервис фирмалари ҳам банк операцияларини ҳар бирини амалга ошира олиш имкониятига эга эканликлари учун, тез орада даромадли бўлиб бораётган дифференциялаш ва сегментлаш соҳаларида рақобат юзага келади. Бу ҳолатда банк янги сервис ғоясини излашига тўғри келади.

Вақт ўтиши билан молиявий бозорда эришилган мавкенинг пасайишига тўсқинлик қилувчи услублардан бири ёдда қоларли шиор, савдо маркаси ёки бошқа ҳеч бир хизмат кўрсатувчи молиявий фирма фойдалана олмайдиган патентлаштирилган номлардан фойдаланишдир. Миқоз молиявий муассаса рекламасини кўрганда ёки ушбу банкка борганда, бу унда банк учун зарур бўлган ҳиссиётларни уйғотади. Бирок, бу услубларнинг мавжудлиги самарадорлигининг давомий эмаслиги, банк бошқаруви миқозларининг сервис талабларини ва ҳолатларнинг ўзгариши билан доимо ҳамқадам бўлиши кераклигини билдиради. Бунда миқозларни тез-тез ўрганиб туриш, миқозлар таркибидан консалтинг гуруҳларини ёки банк миқозлари учун хоҳлаган вақтларида кўнғирок қилиб, ўзларининг таклифлари ва эътироз-

ларини билдира олишлари учун текин телефон тармоқларини ташкил қилиш услублари аҳамиятли бўлиб қолади.

Учинчи боб бўйича хулосалар

1. Тараккий этган мамлакатлар банклари томонидан кўрсатилаётган молиявий хизматларнинг устувор йўналишларидан бири хизмат кўрсатиш жараёнларига янги информацион технологияларни жорий этилаётганлиги ҳисобланади. Бунда, home-banking, supermarket-banking хизмат турларининг ривожланишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

2. Хорижий банкларнинг пул бозоридаги овернайт операциялари, икки томонлама вакиллик муносабатларини ўрнатиш, еврооблигациялар билан боғлиқ эмиссион операцияларни ривожлантириш ҳамда траст операцияларни ривожлантириш борасидаги тажрибалари Ўзбекистон банклари учун муҳим амалий аҳамият касб этади.

3. Республикамиз тижорат банклари миқозларни нақд пул билан узлуксиз таъминлаш жараёнидаги қийинчиликлар, йирик тижорат банкларида кредитларнинг брутто активлари салмоғидаги беқарорлиги, банкларнинг депозит хизмати сифатининг пастлиги, тижорат банкларида ҳисоб-китоб хизматларидан олинадиган даромадлари банкларнинг операцион даромадлари ҳажмидаги салмоғи беқарорлиги, форфейтинг, траст, контокорент хизмат турларининг мавжуд эмаслиги, валютавий своп, овердрафт хизмат турларининг ривожланмаганлиги республикамиз банк хизматларини ривожлантириш борасидаги долзарб муаммолардир.

4. Тижорат банклари хизматларини такомиллаштиришга қаратилган мазкур илмий таклиф ва амалий тавсиялар юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш имконини беради. Банклар томонидан кўрсатилаётган молиявий хизматлар сони ва сифатини оширишга хизмат қилади.

ХУЛОСА

Мазкур монографияда тижорат банкларининг хизмат турлари, самарадорлиги ва сифатини чуқур таҳлил қилиб чиққан ҳолда, қуйидаги **илмий хулосалар** шакллантирилди ва **амалий таклифлар** ишлаб чиқилди:

1. Ўзбекистон Республикаси банклараро бозори банк капитали, банк депозити ва кредитлар бўйича бозор концентрацияси коэффицентининг ҳақиқатдаги даражасидан юқори эканлиги соғлом банклараро рақобатнинг тўлиқ шаклланмаганлигидан далолат беради.

2. Республикамизда банклараро рақобатни шакллантириш, йирик банкларнинг молия бозоридаги монопол мавқеига барҳам бериш имконини берадиган алоҳида қонуннинг мавжуд эмаслиги соғлом рақобат муҳитни шакллантиришга тўсқинлик қилмоқда.

3. Республикамининг айрим йирик тижорат банкларида 2010-2014 йилларда кредитларнинг активлар ҳажмидаги салмоғининг бекарор бўлганлиги, айрим даврий ораликларда пасайиш суръатига эга бўлганлиги, банк активлари ва кредитларининг даромадлилик даражасига нисбатан салбий таъсирни юзага келтирди.

4. 2010-2014 йилларда ТИФ Миллий банк ва АТБ «Ўзсаноат-қурилиш банк»ида талаб қилиб олинадиган депозитларнинг жами депозитлар ҳажмидаги салмоғи 70 фоиздан юқори бўлганлиги уларнинг депозит хизматлари сифатининг паст эканлигидан далолат беради.

5. Республикамиз тижорат банклари томонидан очилган ҳужжатлаштирилган аккредитивларнинг 90 фоиздан ортиқ қисми таъминланган аккредитивлардан иборат эканлиги, овердрафт, валютавий своп хизмат турларининг ривожланмаганлиги, форфейтинг, контокорент, траст хизматларининг мавжуд эмаслиги банкларнинг молиявий хизмат сони ва сифатини ошириш борасидаги долзарб муаммоларнинг мавжудлигидан далолат беради.

Тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда, республикамизда банклараро рақобат муҳити тўлиқ шаклланмаган шароитда, банк хизматларини такомиллаштиришга қаратилган қуйидаги **илмий таклиф** ва **амалий тавсиялар** ишлаб чиқилди:

1. Республикамиз тижорат банклари миқозларга нақд пулларни ўз вақтида ва тўлиқ беришларини таъминлаш мақсадида Давлат бюджетининг касса ижроси билан боғлиқ бўлган нақд пулли

тўловларни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан таъминлаш тартибини жорий қилиш лозим.

2. Республикамиз йирик тижорат банкларида кредитларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи барқарорлигини таъминлаш мақсадида:

- биринчидан, кредит сиёсатини такомиллаштириш лозим;
- иккинчидан, тижорат банклари кредит портфелининг диверсификация даражасини ошириш лозим;
- учинчидан, кредитларни юқори ликвидли гаров объектлари билан таъминланишини кучайтириш лозим;
- тўртинчидан, ҳар бир миқознинг ишлаб чиқариш циклига боғлиқ равишда кредитлаш шакллари қўллаш лозим.

3. Республикамиз тижорат банклари соф фоизли спрэд коэффицентининг амалдаги даражасини ошириш йўли билан муддатли депозитлар ва муддатли омонатларга тўланадиган фоиз ставкаларини оширишлари лозим. Акс ҳолда, муддатли депозитлар фоиз ставкаларининг пасайиш тенденциясига барҳам бериб бўлмайди. Бу эса, тижорат банклари депозит базаси ҳажмининг қисқаришига олиб келади.

4. Республикамиз тижорат банклари ҳисоб-китоб хизматидан оладиган даромадининг операцион даромадлар ҳажмидаги салмоғини ошириш мақсадида:

биринчидан, банклар томонидан очилаётган таъминланмаган аккредитивларнинг аккредитив хизмати ҳажмидаги салмоғини ошириш лозим;

иккинчидан, янги банк хизмати турларини (форфейтинг, траст, контокоррент) жорий этиш лозим. Бунинг учун мазкур банк хизматлари ривожланган мамлакатларда республикамиз банклари ходимларининг ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этиш лозим;

учинчидан, республикамиз банкларида траст, факторинг, андеррайтинг операциялари билан шуғулланувчи алоҳида бўлимлар ташкил этиш ва бу бўлимни етарли даражада молиявий ресурслар билан таъминлаш зарур.

5. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирозининг тижорат банклари ликвидлигига нисбатан салбий таъсири юзага келиши натижасида банк хизматлари сифатининг ёмонлашишига йўл қўймаслик мақсадида депозитларнинг кредитлар сифатида жойлаштириладиган қисмига нисбатан норматив жорий қилиш лозим. Инкирознинг тараққий этган мамлакатлар банклари ликвидлигига

таъсирини ўрганиш натижаларидан келиб чиққан ҳолда, муддатли ва жамғарма депозитларининг 70 фоиздан ортиқ қисмини кредит операцияларига йўналтиришни чекловчи норматив ўрнатиш мақсадга мувофиқдир. Жаҳон молиявий инкирози натижасида жорий ликвидлигини йўқотиб қўйган банкларда депозитларнинг кредитларга йўналтирилган қисми 70 фоиздан юқори бўлган.

6. Банк хизматларини ташкил этишда янги информацион технологиялардан кенг фойдаланиш зарур. Информацион технологияларнинг ривожланиши банк хизматлари ичида мижозга телефон, модем ва компьютер ёрдамида банк операцияларини ўтказишга имкон беради ва банк хизматлари таннарини пасайтиради, операциялар тезлигини оширади.

Хориж таърибасини мамлакатимиз банклари амалиётига жорий этиш келажакда ўз самарасини бериши табиий. Бу борада:

- телефон-банкнинг – телефонли рақамлаштириш орқали банк хизматини кўрсатиш;

- ПС-банкнинг – компьютер, модем, сервер орқали мижозга хизмат кўрсатиш;

- интернет-банкнинг - интернет орқали хизмат кўрсатиш йўналишларини ташкил этиш керак.

Бу замонавий хизмат турлари жаҳоннинг исталган жойида банк ҳисоб-китобларини ўтказишга имкон беради, мутахассислар фикрига кўра, бугунги кунда Европа мамлакатларидаги жами банк хизматларининг 25 фоизи интернет орқали амалга оширилмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари.

1.1. Ўзбекистон Республикаси қонунлари:

1.1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: Шарқ, 1992.

1.1.2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. – Тошкент: Адолат, 1996, 557 б.

1.1.3. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонуни. - Тошкент: Ўзбекистон, 1995.

1.1.4. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996 йил.

1.1.5. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси банк тизимида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. - Тошкент: Ўзбекистон, 2003 .

1.1.6. «Электрон шифрли имзо тўғрисида»ги N 562-II 11.12.2003 й.;

1.1.7. "Электрон тижорат тўғрисида"ги Қонун N 613-II 29.04.2004 й.

1.1.8. «Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида» Қонун 611-II-сон 2004 йил 29 апрел;

1.1.9. «Электрон тўловлар тўғрисида» Қонун. 2005 йил 2 ноябр;

1.1.10. «Ахборотлаштириш тўғрисида» Қонун. 11 декабр 2003 йил, 560-II-сон;

1.1.11. «Автоматлаштирилган банк тизимида ахборотни муҳофаза қилиш тўғрисида» Қонун. 2006 йил 4 апрель ЎРҚ-30-сон.

1.1.12. «Банк сирини тўғрисида» Қонун. 30.08.2003 й. 530- II-сон.

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари

1.2.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизimini янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2000 йил 21 март.

1.2.2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иқтисодийни кредитлаш механизмини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. 2001 йил 22 август.

1.2.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизimini янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 2005 йил 15 апрел.

1.2.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Бозор ислоҳларини чуқурлаштириш ва иқтисодийни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони «Ўзбекистон» 2005 й.

1.2.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизimini янада ривожлантириш ва бўш пул маблағларини банк айланмасига жалб этиш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарори, - Тошкент, 2007 йил 7 ноябр.

1.2.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2010 йил 19 апрелдаги № 1325 –сонли қарори.

1.2.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли Қарори «2011-2015 йилларда республика банк тизимини янада ислоҳ қилиш, унинг барқарорлигини опиириш ва юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришиш бўйича чора-тадбирлар мажмуаси»;

1.2.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги «Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1730-сонли Қарори.

1.2.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 18 июлдаги «Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4455-сонли Фармони.

1.2.10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Пластик карточкалар асосида ҳисоб-китоб қилиш тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори.

1.3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари.

1.3.1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг «2006 йилда мамлакатни ижтимоий-қтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси Мажлисидаги маърузаси» «Фидокор» газетаси 13 февраль 2007 йил

1.3.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг «2007 йилда мамлакатни ижтимоий-қтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси Мажлисидаги маърузаси» «Халқ сўзи» газетаси 9 февраль 2008 йил.

1.3.3. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами, тўлдирилган иккинчи нашри. Ўзбекистон 2003 й.

1.4. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари ва маърузалари.

1.4.1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Тошкент: Ўзбекистон, 1995. 266 б.

1.4.2. Каримов И.А. «2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади: мамлакатимизни 2013-йилда ижтимоий-иқтисодий ривож-лантириш яқунлари ва 2014-йилга мўлжалланган иқтисодий дас-тўрнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза // Тошкент: Ўзбекистон, 2014. 64 б.

1.4.3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2005.

1.4.5. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. -Тошкент: Ўзбекистон, 2005.

1.4.6. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва ҳаққимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш-барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсадимиздир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2007.

1.4.7. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Тошкент: Ўзбекистон, 2009.

2. Китоб ва туркум нашрлар

2.1. Бир томлик китоблар, монографиялар, дарсликлар, мақолалар тўплами.

А) Бир муаллиф:

2.1.1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. - Тошкент: Молия, 2002, 304б.

2.1.2. Абдуллаева Ш. З. Банк иши: ўқув қўлланма. - Тошкент: Молия, 2003,312б.

2.1.3. Абдуллаев А. Банк миқозлари фаолиятининг иқтисодий таҳлили. – Тошкент, 79б.

2.1.4. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банктар: дарслик. / Ш.З.Абдуллаева - Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2007, 348б.

2.1.5. Александрова Н.Г. Банки и банковская деятельность для клиентов. - Москва: Питер, 2002, 224с.

2.1.6. Ангелиди М.С. Организация кредитного процесса в коммерческих банках. / М.С. Ангелиди. - Тошкент: Виста - стиль, 1996, 300с.

2.1.7. Балабанова И.Т. Банки и банковское дело. - СПб.: Питер, 2001, 256с.

2.1.8. Банки и баковской дело: учебник для вузов. / Под ред И.Т.Балабанова. - СПб.: Питер, 2003, 304с.

2.1.9. Банки и банковское дело. / Под. ред. Г.Н. Белоглазовой. - СПб.: Питер, 2002, 384с.

2.1.10. Банковское дело. Учебник / Под. ред. О.И. Лаврушина. - Москва: Финансы и статистика, 1999, 576с.

2.1.11. Банковское дело: стратегическое руководство. / Под. ред. В. Платонова. - Москва: Консалтбанк, 2001, 432с.

2.1.12. Банковское дело. Учебник. / Под. ред. В.И. Колесникова. - Москва: Финансы и статистика, 1999, 464с.

2.1.13. Банковское дело. / Под ред. Г.Н. Белоглазовой и Л.П. Кроливецкой. - СПб.: Питер, 2004, 374с.

2.1.14. Банковское дело. Учебник. / Е. Ф. Жукова, Н. Д. Эриашвили. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2006, 575с.

2.1.15. Банковское дело: управление и технологии. Учеб. пособие для вузов. / Под. ред. проф. А.М.Тавасиева. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 20010, 863с.

2.1.16. Банковское дело. Учебник. / Г. Г. Коробова. - Москва: Экономист, 2005, 751с.

- 2.1.17. Банковское дело. Учебник. / Г. Н. Белоглазова. - Москва: Финансы и статистика, 2006, 592с.
- 2.1.18. Баталов А.Г. Банковская конкуренция. / А.Г. Баталов. - Москва: Экзамен, 2002, 256с.
- 2.1.19. Белоглазова Г.Н. Деньги, кредит, банки. Учебник. / - Москва: Юрайт, 2006, 621с.
- 2.1.20. Беляков А.В. Банковские риски: проблемы учета, управления и регулирования. / Беляков А.В. - Москва: Издательская группа "Б/Ц-пресс", 2003, 256с.
- 2.1.21. Блутфилд Кристофер А. Как взять кредит в банке. / Кристофер А. Блутфилд. - Москва: ИНФРА-М, 1996, 144с.
- 2.1.22. Валенцева Н.И. Организация деятельности коммерческого дело. Учебно-методический комплекс. - Москва, 2004, 40с.
- 2.1.23. Винаградова Т.Н. Банковские операции. Учебное пособие./Т.Н. Винаградова. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2001, 384с.
- 2.1.24. Волкова З.Н. Банковское дело и финансы. Учеб. пособие по английскому языку. - Москва: УРАО, 2000, 104с.
- 2.1.25. Долан Э.Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Пер. с англ. - Москва: Кэмпбелл, 1996, 448с.
- 2.1.26. Жарковская Е.И. Банковское дело: учебник. / Е.И. Жарковская. - Москва: Омега-Л, 2006, 452с.
- 2.1.27. Иванов А.Н. Банковские услуги: зарубежный и российский опыт. - Москва: Финансы и статистика, 2002, 173с.
- 2.1.28. Лаврушин О.И. Анализ экономической деятельности клиентов банка. - Москва: Инфра-М, 1996, 80с.
- 2.1.29. Лаврушин О.И. Банковское дело. Учебник. 2-е изд. Перераб. и доп. / О.И. Лаврушина. - Москва: Финансы и статистика, 2005, 672с.
- 2.1.30. Лаврушин О.И. Деньги. Кредит. Банки. - Москва: КНОРУС, 2005, 558с.
- 2.1.31. Ларичев А.Г. Злоупотребления в сфере банковского кредитования: методика их предупреждения. - Москва: ЮрИнфор, 1997, 224с.
- 2.1.32. Ларионова И.В. Управление активами и пассивами в коммерческом банке. - Москва: Консалтбанк, 2003, 272с.
- 2.1.33. Миллер Л.Р. Современные деньги и банковское дело./ Л.Р. Миллер. - Москва: Инфра-М, 2000, 856с.
- 2.1.34. Миркин Я.М. Банковские операции: Часть 3-й Инвестиционные операции банков./ Я.М. Миркин. - Москва: ИНФРА-М. 1996, 144с.
- 2.1.35. Муллажонов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. - Т.: Ўзбекистон, 2001, 296б.
- 2.1.36. Никитина Т.В. Банковский менеджмент/ Т.В. Никитина. - СПб.: Питер, 2002, 160с.
- 2.1.37. Одегов Ю.Г. Банковский менеджмент: управление персоналом. Учебное пособие. - Москва: Экзамен, 2005, 449с.
- 2.1.38. Олышаный А.И. Банковские кредитования: Российский и зарубежный опыт. /А.И.Олышаный; Под. ред. Е.Г.Ищенко, В.И.Алексеева. - Москва: Рус. деловая литература, 1997, 352с.

- 2.1.39. Островская О.М. Банковское дело. Тольковый словарь. - Е.: Гелиос АРВ, 1999, 400с.
- 2.1.40. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка/ Г.С. Панова. - Москва: МКЦ ДИС, 1997, 464с.
- 2.1.41. Печникова А.В. Банковские операции. Учебник. - Москва: ФОРМ, ИНФРА-М, 2003, 368с.
- 2.1.42. Роуз П.С. Банковский менеджмент. Пер. с англ./ П.С. Роуз. - Москва: Дело, 1997, 768с.
- 2.1.43. Селищев А.С. Деньги. Кредит. Банки. / А. С. Селищев. - СПб.: Итер, 2007, 432с.
- 2.1.44. Семibrатова О.И. Банковское дело. Учебник для нач. проф. образования / О.И. Семibrатова. - Москва: Академия, 2004, 218с.
- 2.1.45. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции./ В.М. Усоскин. - Москва: Антидар, 1998. 320с.
- 2.1.46. Черкасов В.Е. Банковские операции: финансовый анализ. / В.Е. Черкасов. - Москва: Консалтбанкир, 2001, 288 с.

Б) Икки муаллиф:

- 2.1.47. Джозеф Ф., Синки М.Л. Управление финансами в коммерческом банке. - Москва: Инфра, 1995, 820с.
- 2.1.48. Жарковская Е.И., Арендс И.О. Банковское дело. Курс лекций. - Москва: изд.ОМЕГА-Л, 2003, 399с.
- 2.1.49. Масленченков Ю.С., Тронин Ю.Н. Работа банка с корпоративными клиентами. Учебное пособие для вузов. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 358с.
- 2.1.50. Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д. Д. Современные деньги и банковское дело. Перевод с английского изд. - Москва: Инфра- М, 2000, 856с.
- 2.1.51. Полфреман Д., Форд Ф. Основы банковского дела. Перевод с англ. - Москва: Инфра-М, 1996, 624с.

Г) Муаллифлар жамоаси:

- 2.1.52. Бабичев М.Ю., Бабичева Ю.А., Бурова М.Е., Дадашева О.Ю. Банковское дело. - Москва: Экономика, 1994, 398с.
- 2.1.53. Жуков Е.Ф., Максимова Л.М., Маркова О.М., Носкова И.Я. Банки и банковские операции. - Москва: Банки и биржи. ЮНИТИ, 1997, 471с.
- 2.1.54. Колесников В.И., Кроливецкая Л.П., Александрова Н.Г., Баркова Н.Н. Банковское дело. - Москва: Финансы и статистика, 1995, 480с.
- 2.1.55. Лаврушин О.И., Мамонова И.Д., Валенцева Н.И., Ширинская З.Г. Банковское дело. - Москва: Финансы и статистика, 2003, 672с.
- 2.1.56. Лаврушин О.И., Афанасьева О.Н., Корненко С.Л. Банковское дело: современная система кредитования. - Москва: КНОРУС, 2006, 256с.
- 2.1.57. Ляховский В.С., Коробейников Д.В., Серебряков П.А. Справочник кредитного коммерческого банка. - Москва: Гелиос, АРВ, 2003, 608с.
- 2.1.58. Маркова О.М., Сахарова Л.С., Сидоров В.Н. Коммерческие банки и их операции. Учеб. пособие. - Москва: Банки и биржи. ЮНИТИ, 1995, 288с.

3. Диссертациялар ва диссертация авторефератлари

- 3.1.1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари шароитида пажорага банкларнинг кредит портфелини диверсификациялаш. Иқтисод фанлари доктори илмий

даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати, - Тошкент: Банк-молия академияси, 2000, 46 б.

3.1.2. Абдусаломова О.Ф. Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш масалалари. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати, - Тошкент: Банк-молия академияси, 2002, 22 б.

3.1.4. Иминов О.К. Бозор иқтисодиёти шароитида кредит тизими ва уни такомиллаштириш йўллари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферат, - Тошкент: Банк-молия академияси, 2002, 38 б.

4. Журнал ва газетадаги мақолаларга ҳаволалар

4. 1. Холмуротов Н. Кредит рискинн камайтириш муаммолари // Бозор, пул ва кредит, №3, 2007. - 13-14б.

4.2. Ердонова В.Н. Оценка рейтинга кредитной заявки //Финансы и кредит, №7, 2002, с. 2-7.

4.3. Ердонова В.Н. Методика комплексной оценки кредитоспособности заемщика //Финансы и кредит, №14, 2002, с. 2-9.

5. Хорижий илмий нашрлар

5.1. OECD Economic Outlook, June, 2008. p. 250.

5. 2. Statistishes Bundesant. 2010. p. 96.

6. Статистика ва ҳисобот материаллари

6.1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг ҳисобот маълумотлари, 2005-2014 йиллар.

6.2. Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки ва АТБ «Ўзсаноат-қурилишбанк» йиллик ҳисобот маълумотлари, 2010-2014 йиллар.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан мижозларга кўрсатилаётган молиявий хизматлар турлари⁵⁵

1. Жисмоний ва юридик шахсларнинг миллий ва халқаро валюталарида ҳисобварақаларини очиш ва юритиш, ҳисобварақалар бўйича ҳисоб-китоб қилиш.

2. Омонатларни жалб этиш.

3. Кредит операцияларни амалга ошириш.

4. Синдициялашган кредитлар.

5. Траст операциялари, яъни банклар томонидан маблағ эгаси ёки маблағни тасарруф этувчи билан тузилган шартномага биноан пул маблағларини ишончли бошқариш.

6. Чет эл валютасини юридик шахслардан сотиб олиш ва уларга сотиш.

7. Жисмоний шахсларга валюта алмаштириш шахобчалари орқали:

а) нақд сўмларга нақд хорижий валютани сотиб олиш;

б) йўл (Американ Экспресс) чекларини сотиб олиш;

в) нақд сўмларда нақд хорижий валютани сотиш;

г) сотиб олинган валюта сўммасига кейинчалик йўл чекларини бериш орқали нақд хорижий валютани сотиш.

д) норезидентлар томонидан ишлатилмаган сўмларни қайтадан хорижий валютага алмаштириш;

е) хорижий валютани ва йўл чекларини инкассога юбориш учун қабул қилиш;

ж) ҳақиқийлиги шубҳа уйғотадиган чет эл давлатларининг пул белгилари ва йўл чекларини экспертизага қабул қилиш;

з) дебет ва кредит карточкалари бўйича нақд хорижий валютасини бериш;

и) чет эл давлатларининг тўлов пул белгиси ўша чет эл давлатларининг тўлов пул белгиларига майдалаб бериш;

к) чет эл давлатларининг шикастланган пул белгиларини ўша хорижий давлатнинг шикастланмаган пул белгиларига алмаштириб бериш;

л) бир чет эл давлатининг нақд чет эл валютасини бошқа чет эл давлатининг чет эл валютасига алмаштириш;

8. Пул маблағлари, тўлов ва ҳисоб-китоб ҳужжатларини инкассо қилиш.

9. Учинчи шахслар номидан мажбуриятларнинг бажаритишини назарда tutувчи кафолатлар бериш.

10. Факторнинг операциялари – учинчи шахслардан мажбуриятларнинг бажаритишини талаб қилиш ҳуқуқини олиш.

11. Қимматли қоғозларни чиқариш.

⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг жорий ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди.

12. Қимматли қоғозлар ҳисобини юритиш ва уларни сақлаш, миқоз билан тузилган шартномага биноан қимматли қоғозларни бошқариш, қимматли қоғозлар билан бошқа операцияларни бажариш.
13. Банк фаолияти юзасидан маслаҳат ва ахборот хизмати кўрсатиш.
14. Жисмоний ва юридик шахсларга ҳужжатлар ва бошқа бойликларни сақлаш учун махсус бинолар ёки улар ичидаги пўлат сандикларни ижарага бериш.
15. Молиявий лизинг, микрокредитлаш операцияларни амалга ошириш.
16. Халқаро ҳисоб-китобларда аккредитив, инкассо операцияларни ва миқозларнинг экспорт ва импорт билан боғлиқ вексел/трагталар бўйича амалиётларни амалга ошириш.
17. Халқаро тезкор пул ўтказмалари, «Вестерн юнион», «Анелик», «Маниграм», «Контакт», «Быстрая почта», «Юнистирим», «Мигом», «Близко», «Азия Экспресс» ва бошқалар.
18. Пластик карточкалар орқали тўловларни амалга ошириш.
19. «Банк-миқоз» хизматлари.
20. Кўчма касса хизматлари.
21. Миқозларга нақд пулларни инкассация орқали ташиб бериш.
22. Брокерлик операциялари.
23. Форвард, СПОТ, СВОП-валюта олди-сотдиси операциялари.
24. Консалтинг-инжиниринг хизматлари инвестицион лойиҳаларни экспертиза қилиш орқали.
25. РЕПО операциялари.
26. Кредит карточкалари орқали операциялар.
27. Аккредитив хизматлари.
28. Ломбард операциялари.
29. Коммунал тўловларни миқоз билан тузилган шартномаларга асосан бевосита уларнинг ҳисоб-варақаларидан автомат тарзда ҳар ойда ўтказиб бориш (мисол учун иш хақидан, омонат ҳисоб-варақидан).
30. Қимматли қоғозлар бозорида андеррайтинг хизматларини кўрсатиш – қимматли қоғозларни сотиб бериш, харид қилиш, сотиш.
31. Сўм – кредит карточкалари орқали операциялари.
32. Он-лайн-интерактив (интернет-банкнинг) хизматлари.
33. SMS-банкнинг (уяли телефон алоқаси ёрдамида кўрсатиладиган хизмат).
34. Уяли телефон ва интернет хизматлари учун тўловларин қабул қилиш.

КИРИШ..... 3

**I БОБ. БАНКЛАРАРО РАҚОБАТ ШАРОИТИДА
МИЖОЗЛАРГА КЎРСАТИЛАДИГАН БАНК**

ХИЗМАТЛАРИНИНГ ТАШКИЛИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Банк фаолиятининг эркинлашuvi шароитида банклараро рақобат курашининг зарурлиги ва моҳияти..... 4
1.2. Миџозларга кўрсатиладиган банк хизматларининг таркиби ва тузилиши..... 17
1.3. Банк хизматларининг миқдорий ва сифат тавсифи..... 32

**II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МИЖОЗЛАРГА
КЎРСАТИЛАЁТГАН БАНК ХИЗМАТЛАРИНИНГ
АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ**

2.1. Ўзбекистон тижорат банклари хизматларининг таркиби ва динамикаси..... 40
2.2. Банк хизматларининг молиявий асослари ва унинг омиллари..... 52
2.3. Банк хизматлари сифат кўрсаткичларининг таҳлили..... 65
2.4. Тижорат банкларида замонавий банк хизматларидан фойдаланишнинг амалдаги ҳолати таҳлили..... 82

**III БОБ. БАНКЛАРАРО РАҚОБАТ КУРАШИ ШАРОИТИДА
БАНК ХИЗМАТЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ
ЙЎНАЛИШЛАРИ**

3.1. Ривожланган давлатларда банк хизматлари тараққиётининг таҳлили ва уларни Ўзбекистонда қўллаш истиқболлари..... 98
3.2. Банклараро рақобат кураши шароитида миџозларга кўрсатиладиган банк хизматлари самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари..... 115
ХУЛОСА..... 128
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 131

О.А.ОРТИҚОВ

**БАНКЛАРАРО РАҚОБАТ ШАРОИТИДА
БАНК ХИЗМАТЛАРИ ВА УЛАРНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ**

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2015

Мухаррир: Ф.Исмоилова
Тех. муҳаррир: М.Холмухамедов
Мусаввир: Д.Азизов
Мусаххиха: Н.Ҳасанова
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Раҳматуллаева

• E-mail: tipografiyacent@mail.ru Tel: 245-57-63, 245-61-61.
Нашр.лиц. АЛ№149, 14.08.09. Босишга рўхсат этилди: 29.11.2015.
Бичимп 60x84 ¹/₁₆. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 8,5. Нашр босма табоғи 8,75.
Тиражи 100. Буюртма №267.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100066, Тошкент шаҳри, Олмасор кўчаси, 171-уй.